

‘The impact of the public audit’

Empirisch onderzoek naar de effecten
van accountantscontrole op de jaarrekening
en de gecontroleerde organisatie

Prof. dr. Leen Paape RA RO CIA

Dr. Joost van Buuren RA

Inlichtingen: telefoon: 0346-291612 (pers voorlichter)

Omslag foto: foto is gemaakt door Erik Witpeerd, medewerker Nyenrode Business Universiteit

© Nyenrode Business Universiteit

Breukelen, november 2011

Verveelvoudiging is toegestaan, mits het Nyenrode Business Universiteit als bron wordt vermeld.

Voorwoord

Met gepaste trots presenteren we de resultaten van het onderzoek 'The impact of the audit'. Het is een uniek project, waarbij de beroepsgroep een moedige stap heeft gezet en zich kwetsbaar durfde op te stellen. We hopen dat de resultaten helpen bij een genuanceerde discussie over het functioneren van accountants op basis van feiten.

Tegelijkertijd verwachten we dat het rapport helpt bij het opstellen van effectief beleid, waarmee het vertrouwen in het accountantsberoep verder wordt versterkt. Het rapport biedt ook diverse aanknopingspunten voor zelfreflectie door accountants, zowel voor hen die in de praktijk werken als voor diegenen die in opleiding zijn.

We willen alle accountants die aan dit onderzoek hebben deelgenomen hartelijk danken voor hun inzet. De vragenlijst was gedetailleerd en het invullen vroeg veel tijd en zorg.

Tevens willen we de NBA bedanken voor de opdracht, haar constructieve medewerking en voor het vertrouwen dat in ons is gesteld. Tot slot willen we degenen die hebben meegelezen met dit rapport hartelijk danken voor hun commentaar en suggesties.

Breukelen, 17 november 2011

Prof. dr. Leen Paape RA RO CIA

Dr. Joost van Buuren RA

Management samenvatting

Het functioneren van accountants staat volop in de belangstelling. Er wordt veel gezegd en geschreven over de relevantie van het beroep en het functioneren van de beroepsgroep. De accountant heeft een geheimhoudingsplicht waardoor hij niet volledig inzicht kan geven in de invloed van zijn controle op de jaarrekening en op de gecontroleerde organisatie. Dit onderzoek beoogt deze invloed inzichtelijker te maken. Daarnaast gaat dit onderzoek in op de factoren die accountants in hun oordeelsvorming bij de jaarrekeningcontrole betrekken.

Het onderzoek is uitgevoerd via vragenlijsten, die door de verantwoordelijke accountants zijn ingevuld en waarbij geheimhouding is geborgd. Onze analyses zijn gebaseerd op 147 ingevulde vragenlijsten afkomstig van accountants die werkzaam zijn voor grote organisaties, financiële instellingen en pensioenfondsen in Nederland. In totaal zijn 81 (55%) Organisaties van Openbaar Belang (OOB) in de analyses betrokken en 52 (35%) organisaties daarvan hebben een beursnotering.

De uitkomsten van het onderzoek maken duidelijk dat de accountant zijn controle goed voorbereidt en veel relevante risicofactoren van de onderneming betreft bij de bepaling van zijn controleaanpak. Zo worden bij de bepaling van de materialiteit zowel kwantitatieve- als kwalitatieve factoren betrokken die gericht zijn op de specifieke dynamiek en omstandigheden van de gecontroleerde organisatie. In de risicoanalyse betrekken accountants een breed scala aan risico's, zoals bedrijfsrisico's en frauderisico's.

Correcties in de jaarrekening

Bij 63 % van de 147 gecontroleerde organisaties constateert de accountant controleverschillen. Deze verschillen komen zowel voort uit feitelijke fouten (77%) als uit schattingen van het management. De controleverschillen kunnen impact op resultaat en vermogen hebben. Bij 8 van de 147 organisaties heeft dit geleid tot een voorbehoud in de verklaring:

- 2 een goedkeurende verklaring met een materiële fout;
- 1 een verklaring van oordeelonthouding;
- 1 een verklaring met continuïteitsparagraaf
- 1 een goedkeurende verklaring met een materiële onzekerheid
- 3 een goedkeurende verklaring met een onverplicht toelichtende paragraaf.

Bij 25% (37 van de 147) van de controles is de jaarrekening vóór het afgeven van de verklaring gecorrigeerd. Het gaat hier om 29 beursfondsen en 8 overige organisaties. Bij 77 % (114 van de 147) van de gecontroleerde organisaties heeft de accountant aangedrongen op aanpassing van de toelichtingen in de jaarrekening. Ruim 95 % van deze aanpassingen is door het bestuur van de organisatie verwerkt in de jaarrekening. Hierbij heeft de accountant

naast de toelichtingen op de balans en winst en verliesrekening, aandacht besteed aan de beschrijving van het risicomanagement en de beloningsparagraaf.

Verwerking controleverschillen

Verder blijkt uit onze analyses dat 27% van alle door de accountant geconstateerde controleverschillen (en dus onjuistheden in de jaarrekening impliceren) belangrijk zijn. Deze verschillen hebben betrekking op een wenselijke correctie van ten minste 5% van het resultaat of ten opzichte van een kritische grens. Bij kritische grenzen kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het kunnen voldoen aan de kredietvoorwaarden van een bank of aan andere contracten en afspraken. Van deze belangrijke controleverschillen wordt circa 68% daadwerkelijk in de jaarrekening gecorrigeerd.

Van alle (zowel belangrijke als minder belangrijke, die dus minder dan 5% invloed hebben op resultaat of op kritische grenzen) controleverschillen wordt 36% in de jaarrekening gecorrigeerd. Uit onze analyses blijkt verder dat:

- Het verlenen van overige dienstverlening (Non-Audit Services, hierna: NAS) van meer dan 30% ten opzichte van de controlekosten, de kans op aanpassing van zowel belangrijke als minder belangrijke controleverschillen significant verlaagt. Bij 37 van de 147 organisaties (25%) is meer dan 30% aan NAS verleend.
- Een langjarige cliëntrelatie een significant positieve invloed heeft op de verwerking van controleverschillen. Dit geldt zowel voor de duur van de cliëntrelatie met een accountantsfirma (langer dan 10 jaar), als voor de duur van cliëntrelatie met de individuele verantwoordelijke accountant (langer dan 5 jaar).
- Bij grotere organisaties de kans op verwerking van de verschillen significant lager is voor minder belangrijke controleverschillen.

Management letter

Tot slot maakt dit onderzoek duidelijk dat de management letter een grote verscheidenheid aan onderwerpen en adviezen bevat. 22 % van de aanbevelingen betreffen volgens de accountant een direct financieel risico, in 17 % wordt een frauderisico gesignaleerd.

55% Van de adviezen in de management letter wordt opgevolgd en in 32% heeft het management toegezegd het advies nader te zullen bestuderen. Bij 13% van de punten uit de management letter heeft de leiding het advies van de accountant naast zich neergelegd.

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inhoudsopgave.....	7
1. Inleiding.....	9
1.1 Doelstelling onderzoek	9
1.2 Gegevensverzameling	10
1.2.1 Uniek karakter van het onderzoek.....	10
1.2.2 Kwaliteitseisen vragenlijst.....	10
1.2.3 Selectie van bedrijven	12
1.3 Structuur van het onderzoek	12
2 Planningsfase	14
2.1 Bepaling maximaal toegestane fout in de jaarrekening	14
2.1.1 Materialiteitsbegrip in de jaarrekening	14
2.1.2 Materialiteit in de controle.....	15
2.2 Empirisch onderzoek naar factoren van materialiteit	15
2.2.1 Kwalitatieve factoren van materialiteit	15
2.2.2 Kwantitatieve factoren van materialiteit.....	18
2.2.3 Bijzondere factoren van materialiteit	18
2.2.4 Onafhankelijkheid en bepaling van materialiteit.....	19
2.3 Elementen van de risicoanalyse.....	20
2.3.1 Gesignaleerde bedrijfsrisico's en significante risico's.....	20
2.3.2 Vervolgstappen naar aanleiding van gesignaleerde risico's	22
2.4.1 Conclusies planningsfase	23
3. Besluitvorming rondom controleverschillen.....	25
3.1 Impact en oorzaak van controleverschillen	25
3.2 Factoren van verwerking van controleverschillen	28

3.2.1	Bijzonderheden controleverschil	30
3.2.2	Factoren bij materialiteitsbepaling en controleverschillen	32
3.2.3	Elementen van risicoanalyse en controleverschillen.....	33
3.2.4	Bijzondere omstandigheden van het gecontroleerde bedrijf.....	33
3.2.5	Specialisatie van de accountant en controleverschillen.....	33
3.2.6	Onafhankelijkheid en de verwerking van controleverschillen.....	34
3.3	Overige aanpassingen in de jaarrekening en overige financiële communicatie	36
3.3.1	Impact en reden voor aanpassingen.....	36
3.3.2	Reden voor aanpassing	37
3.3.3	Opvolging van aanpassingsverzoek	38
3.4	Conclusie	38
4	Management letter.....	41
4.1	Relevantie en soorten onderwerpen in de management letter.....	41
4.2	Impact van de management letter punten.....	43
4.3	Conclusie.....	43
5.	Conclusies en aanbevelingen	45
5.1	Conclusies	45
5.2	Beperkingen onderzoek	46
	Lijst met begrippen en afkortingen.....	48
	Literatuur	52
Bijlage 1	Achtergrond informatie bedrijven en accountants	55

1. Inleiding

1.1 Doelstelling onderzoek

Het accountantsberoep staat volop in de belangstelling. Er wordt veel gezegd en geschreven over de relevantie van het beroep en het functioneren van de beroepsgroep. Zo heeft de Internationale Auditing & Assurance Standards Board (IAASB)¹ onlangs een consultatiebrief over de 'waarde van controles' aan haar leden en belanghebbenden gestuurd. Daarnaast zijn overheden en politici druk doende het functioneren van het accountantsberoep van extra waarborgen te voorzien om daarmee haar kwaliteit en geloofwaardigheid te vergroten. Dit blijkt onder andere uit het recent gevoerde Algemeen Overleg door een afvaardiging van de Tweede Kamer met de minister van Financiën over de accountancy en aan de publieke discussie, volgend op de Green Paper 'Audit Policy, lessons from the crisis' van de Europese Commissie (rapport-Barnier). Ook verschenen diverse artikelen in de media waarin het functioneren van de accountant kritisch wordt beoordeeld².

Door de geheimhoudingsplicht heeft een accountant beperkte mogelijkheden om de impact van zijn werkzaamheden inzichtelijk te maken. Welke facetten van een bedrijf neemt de accountant tijdens zijn controle van de jaarrekening mee in zijn controle? Welke afwegingen maakt hij bij het bepalen van de materialiteit, planning, uitvoering en bij de totstandkoming van zijn oordeel? Tot welke controlebevindingen leidt zijn werk en welke wijzigingen in de jaarrekening zijn het gevolg daarvan? Inzicht in de antwoorden op zulke vragen komt de diepgang van het publieke debat ten goede en draagt bij aan de besluitvorming rondom gewenste maatregelen ter verhoging van de kwaliteit van de beroepsuitoefening.

Op initiatief van De Nederlandse Beroepsorganisatie van Accountants (NBA) heeft Nyenrode Business Universiteit dit onderzoek uitgevoerd. In dit onderzoek willen we de kennis en het inzicht vergroten rond kritische onderdelen in het proces van de accountantscontrole. Het onderzoek had twee doelen:

- De invloed van de jaarrekeningcontrole bij een grote ondernemingen, Organisaties van Openbaar Belang (OOB) en daaraan verwante organisaties in Nederland inzichtelijk maken. Ondernemingen met een beursnotering en financiële instellingen worden beschouwd als OOB. Onderzocht is wat de concrete invloed van een accountant op de kwaliteit van de jaarrekening is. Daarnaast wordt nagegaan wat

---

¹ Onderdeel van de International Federation of Accountants (IFAC), gevestigd te New York.

² Ook de toezichthouder op accountantskantoren, de Autoriteit Financiële Markten (AFM), heeft diverse kritische rapporten uitgebracht over het functioneren van accountants in bepaalde branches en sectoren (www.afm.nl).

de invloed is van de controle op de organisatie en de bedrijfsprocessen van de gecontroleerde ondernemingen.

- Inzicht geven in de afwegingen die accountants maken in de dynamische en complexe omgevingen waarin zij opereren. Het onderzoek gaat in op de essentiële werkzaamheden die een accountant voor de planning en uitvoering van zijn controle verricht, zoals de afweging van kwalitatieve- en kwantitatieve elementen bij de bepaling van de materialiteit (maximaal toegestane foutenmarge) en analyse van de risico's bij de planning van zijn werkzaamheden.

Dit rapport is op basis van wetenschappelijke analysemethoden tot stand gekomen. Dit rapport is geschreven in een voor 'verstandige leken' taal en daarmee hebben we voor de leesbaarheid het gebruik van statistische details zoveel mogelijk achterwege gelaten. In de bijlage bij dit rapport hebben we voor geïnteresseerden alle noodzakelijke details van onze analyses opgenomen. Verder hebben we ter ondersteuning van de lezer een begrippenlijst toegevoegd.

Tot slot willen we benadrukken dat we in dit onderzoek geen conclusies kunnen trekken over de kwaliteit van de uitgevoerde controles bij de gecontroleerde organisaties. Ons onderzoek was daar niet op gericht³.

1.2 Gegevensverzameling

1.2.1 Uniek karakter van het onderzoek

Dit onderzoek was mogelijk door de samenwerking van de NBA, de beroepsgroep en Nyenrode Business Universiteit. Tot nu toe zijn er wereldwijd slechts een beperkt aantal wetenschappelijke kwantitatieve studies⁴ beschikbaar over de onderzochte onderwerpen in dit rapport zoals: de bepaling van de foutmarge, het onderzoek naar elementen die worden betrokken in de risicoanalyse, de mate van verwerking van geconstateerde fouten en onderwerpen uit de management letter. In veel gevallen betreffen deze studies één accountantsfirma en dan ook nog in een Amerikaanse omgeving. Het unieke van ons onderzoek is dat het betrekking heeft op meerdere accountantsfirma's, zowel de grote vier (Deloitte, Ernst & Young, KPMG en PwC) als enkele middelgrote accountantskantoren (BDO

---

³ Bij 139 (95%) van de organisaties in de dataset is een goedkeurende verklaring verstrekt. Bij één organisatie is een goedkeurende verklaring met een materiële onzekerheid gegeven, bij twee organisaties een goedkeurende verklaring met een materiële fout, eenmaal een verklaring met een oordeelonthouding, eenmaal een goedkeurende verklaring met een continuïteitsparagraaf en driemaal een goedkeurende verklaring met een onverplicht toelichtende paragraaf.

⁴ Wel zijn er veel wetenschappelijke gedragsstudies beschikbaar waarbij in een experimentele omgeving, bijvoorbeeld met casusposities en rollenspellen, het gedrag van accountants wordt bestudeerd. Echter, het aantal studies dat gegevens uit controledossiers gebruikt is erg beperkt.

en Mazars). Bovendien zijn de meeste studies gefragmenteerd op onderwerp, terwijl ons onderzoek ook ingaat op diverse dwarsverbanden tussen de verschillende fasen in de controle. Een voorbeeld daarvan is de vraag of onderdelen van de risicoanalyse worden betrokken in de afweging om geconstateerde fouten wel of niet te laten verwerken.

Ter borging van de onafhankelijkheid, heeft Nyenrode Business Universiteit het onderzoek pro deo uitgevoerd⁵. Daarnaast zijn de onderzoekers niet werkzaam bij een accountantsfirma en hebben daarmee geen enkel belang bij de uitkomsten van dit onderzoek.

1.2.2 Kwaliteitseisen vragenlijst

De onderzoeksgegevens zijn via een uitgebreide vragenlijst verzameld. Deze is door Nyenrode Business Universiteit aan de hand van een vragenlijst uit een reeds lopend onderzoeksproject 'Risk assessment & materialiteit' samengesteld⁶ en daarmee reeds gevalideerd. De vragenlijst is vervolgens aangepast ten behoeve van de specifieke doelstellingen van dit onderzoek. De NBA heeft de vragenlijst vervolgens beoordeeld en waar nodig zijn aanpassingen gemaakt. Er heeft geen formele pilottest plaatsgevonden, onder andere vanwege de eerdere goede ervaringen met deze vragenlijst in het hiervoor genoemde project. Enkele kantoren hebben wel zelf een pilot uitgevoerd. Daaruit bleek dat de vragenlijst bruikbaar was. Daarnaast is aan de contactpersonen van de kantoren om een terugkoppeling van de vragenlijst en het proces van invullen gevraagd. Hieruit zijn geen belangrijke inhoudelijke problemen naar voren⁷ gekomen. In de vragenlijst is het doel van het onderzoek uitgebreid beschreven. Ook is aan accountants gevraagd de belangrijkste aspecten van hun werkzaamheden en hun controlebevindingen op te nemen in de beantwoording, zodat daarmee een zo relevant mogelijk beeld van de 'impact van de audit' kan worden getoond.

De vragenlijsten zijn zo opgezet dat feitelijke gegevens zijn gevraagd die in controledossiers zijn opgenomen. Daarmee steunen we op de interne kwaliteitsborging van de dossiers van accountantskantoren die onder het toezicht van de AFM vallen. De vragenlijst is zodanig opgesteld dat geheimhouding volledig geborgd is. Individuele organisaties, accountantskantoren en externe accountants zijn via de vragenlijst niet traceerbaar. Veel vragen zijn daarom gesteld in de vorm van een schaalindeling, en daarmee gaat

---

⁵ Dat wil zeggen, uit eigen wetenschappelijk budget, zonder aanvullende externe financiering.

⁶ Deze vragenlijst is eerder door Masterstudenten Accountancy van Nyenrode gebruikt. Tot november 2011 vulden studenten circa 150 vragenlijsten in, onder strikte borging van kwaliteit en anonimiteit. Tot op heden zijn in totaal circa 80 masterscripties op basis van de resultaten geschreven.

⁷ Wel is frequent aangegeven dat het invullen van de vragenlijst veel tijd vergde en dat de gebruikersvriendelijkheid ervan (in Excel-vorm) te wensen overliet. De geschatte tijdsbesteding was 3-4 uur (op grond van onze eerdere ervaringen), maar in sommige gevallen heeft het invullen (veel) meer tijd gekost.

informatiewaarde verloren en neemt de kans op ‘meetruis’ toe en worden sommige analyses minder nauwkeurig zijn. Gevolg is ook dat bepaalde effecten minder goed meetbaar zijn en wellicht ten onrechte niet opgemerkt worden. De vragenlijst is in het separate bijlageboek, sectie 1 opgenomen.

Tot slot hebben de verantwoordelijke externe accountants een verklaring ondertekend dat de vragenlijst ‘accuraat en volledig’ is ingevuld. Voor de borging van geheimhouding is gezorgd. De contactpersonen van de accountantskantoren hebben vastgesteld dat de vragenlijst is ondertekend door de verantwoordelijke externe accountant. De contactpersonen hebben dit vervolgens aan ons bevestigd. Tot slot hebben de contactpersonen zich vergewist van de volledige anonimisering van de vragenlijst en deze vervolgens verzonden.

1.2.3 Selectie van organisaties

Wij waren zelf verantwoordelijk voor de selectie van de grote en zeer grote ondernemingen in Nederland. Daarbij hebben we gebruik gemaakt van de Mintglobal Europe database, aangevuld met de OOB-lijst uit de transparantierapporten van accountantskantoren⁸. Vervolgens heeft de NBA de vier grote en twee middelgrote accountantskantoren gevraagd aan het onderzoek mee te werken. De NBA heeft ons de namen van de contactpersonen van de accountantskantoren doorgegeven. Vervolgens hebben wij aan deze contactpersonen de lijst van geselecteerde bedrijfsnamen gemeld. De contactpersonen hebben de vragenlijsten naar de verantwoordelijke externe accountants doorgestuurd met het verzoek deze in te vullen. Daarmee werd voorkomen dat wij kennis van de bedrijfsnamen en hun externe accountants verkregen waardoor de anonimiteit kon worden gegarandeerd.

In totaal zijn 485 organisaties door ons geselecteerd, waarvan 60 toch niet aan de selectiecriteria bleken te voldoen. De redenen hiervan zijn dat deze organisaties geen klant meer waren bij het kantoor of dat ze niet zelfstandig zijn, maar onderdeel vormen van een grotere organisatie. Een andere reden is dat de organisaties niet aan de grootte criteria voldeden⁹. Vervolgens zijn de overgebleven 425 vragenlijsten uitgezet onder de externe accountants. Uiteindelijk zijn 147 bruikbare vragenlijsten retour ontvangen, daarvan zijn er 87 uit de Productie en Dienstensector, 39 uit de sector Banken en Verzekeraars en 21 uit de sector Sociale instellingen. Deze laatste categorie betreft meestal pensioenfondsen. De

---

⁸ Bedrijven zijn geselecteerd aan de hand van vier criteria, namelijk 1) wettelijke verplichte jaarrekening controle; 2) de organisatie moet in Nederland gevestigd zijn en onder de Nederlandse jurisdictie vallen, 3) bij voorkeur een zeer grote OOB met beursnotering zijn; 4) de controle betrekking heeft op een boekjaar eindigend tussen juni 2010 en mei 2011.

⁹ Als uiterste ondergrens is € 25 miljoen omzet bij middelgrote accountantskantoren en € 50 miljoen omzet bij grote accountantskantoren. Deze ondergrens geldt met name voor kleine verzekeraars en sociale instellingen. Zie tabel bijlage 1 voor een overzicht van organisaties naar omvang.

antwoord-ratio is daarmee 35% (147 van de 425). Dit is voor dergelijk onderzoek goed te noemen, vooral gezien de omvang van de vragenlijst. Het aantal van 147 organisaties is voldoende voor onze statistische analyses. Voor meer informatie over de samenstelling van de dataset verwijzen we naar bijlage 1.

1.3 *Structuur van het onderzoek*

In hoofdstuk 2 behandelen we de werkzaamheden van de accountant in het kader van de planning van zijn controle. Onderdeel hiervan zijn de kwantitatieve en kwalitatieve factoren van de maximaal toelaatbare fout in de jaarrekening (planningsmaterialiteit). Het tweede deel van de planningsfase betreft de analyse van bedrijfs- en significante risico's voor de jaarrekeningcontrole. Daarbij gaan we specifiek in op de typen risico's die door accountants werden gesignaleerd en de vervolgstappen die hij neemt.

Het tweede deel van het onderzoek is beschreven in hoofdstuk 3. Dit deel gaat in op de soorten gerapporteerde controleverschillen en de wijze waarop de accountant omgaat met zijn controlebevindingen. Dit betreft zijn afwegingen met betrekking tot het al dan niet aandringen op het verwerken van controleverschillen in de jaarrekening. Hierbij is specifiek ingegaan op de onafhankelijkheid van de accountant door een relatie te leggen met het verlenen van non audit services (NAS) en de duur van relatie van de accountantsfirma of de individuele accountant met de organisatie. Naast de beoordeling van controleverschillen stelden we in dit deel ook een analyse op inzake de verwerking van controlebevindingen betreffende het directieverslag en de toelichtingen bij de balans- en winst en verliesrekening.

Het derde deel van ons onderzoeksrapport (hoofdstuk 4) behandelt de invloed van de jaarrekeningcontrole op de organisatie en de bedrijfsprocessen van de gecontroleerde organisatie door middel van de management letter. Hiervoor beoordelen we de verscheidenheid aan onderwerpen die daarin behandeld zijn en analyseren we wat de organisatie met de aangedragen adviezen heeft gedaan.

Tot slot worden in hoofdstuk 5 conclusies getrokken over de resultaten en de beperkingen van het onderzoek beschreven.

2 Planningsfase

De belangrijkste conclusies uit dit hoofdstuk zijn:

- *Voor de bepaling van de maximaal toegestane fout in de jaarrekening (planningsmaterialiteit), betrekken accountants naast kwantitatieve factoren, zoals bedrijfsomvang en resultaat, ook diverse kwalitatieve factoren, gericht op specifieke omstandigheden van een bedrijf.*
- *Voor de analyse van risico's op belangrijke onjuistheden in de jaarrekening, betrekken accountants een breed scala aan risico's, zoals bedrijfsrisico's en frauderisico's. De accountant beoordeelt in zijn controle risico's die voortkomen uit de gemaakte keuzes in de bedrijfsvoering door het bestuur en de invloed daarvan op de jaarrekening.*

2.1 Bepaling maximaal toegestane fout in de jaarrekening

2.1.1 Materialiteitsbegrip in de jaarrekening

De jaarrekeningcontrole biedt geen absolute zekerheid dat de jaarrekening zonder fouten is. Een reden hiervoor is dat een jaarrekening veel schattingsposten – die dus subjectief zijn – bevat zoals de bepaling en afwaardering van goodwill, de bepaling van de toereikendheid van een pensioenvoorziening, etc. Volgens de controlestandaarden moet de accountant onderzoeken of schattingen, gerekend vanaf de balansdatum, ten minste twaalf maanden houdbaar zijn (NV COS 570.18). Toch wordt van een accountant verwacht dat hij binnen vier maanden na balansdatum een verklaring bij de jaarrekening verstrekt. Ook kan een accountant onmogelijk alle posten en transacties van organisaties integraal controleren, daarmee zou een controle veel te kostbaar worden. Bovendien kan een accountant ook niet altijd aanwezig zijn bij een organisatie, daarmee zou de verhouding tussen kosten en baten van een controle niet in verhouding zijn. De accountant kan dus niet anders dan een wat in het beroep een 'redelijke mate van zekerheid' geven dat de jaarrekening een getrouwe weergave is van de economische situatie bij een gecontroleerde organisatie.

Wat een 'redelijke mate van zekerheid' is, is in de controlestandaarden niet concreet vastgelegd. De eigenschappen van een redelijke mate van zekerheid worden alleen indirect omschreven. Betrouwbaarheidspercentages worden eveneens niet vermeld in de accountantsverklaring

Volgens de controlestandaarden dient de redelijke mate van zekerheid gekoppeld te worden gekoppeld aan een maximaal toegestane fout in de jaarrekening. Dit wordt de planningsmaterialiteit genoemd. De controlestandaarden definiëren materialiteit als volgt:

“Afwijkingen, met inbegrip van omissies, worden verondersteld van materieel belang te zijn indien hiervan, afzonderlijk of geaggregeerd, redelijkerwijs zou kunnen worden verwacht dat zij een invloed hebben op de economische beslissingen die gebruikers op basis van de financiële overzichten nemen.” (NV COS 320.2)

De controlestandaarden wijzen er expliciet op dat naast de *omvang* van de fout (kwantitatieve materialiteit) ook de *aard* van de fout (kwalitatieve materialiteit) moet worden afgewogen (NV COS 320.A3, A5 en A10; BTA art. 36).

2.1.2 Materialiteit in de controle

Planningsmaterialiteit

De accountant gebruikt het materialiteitsconcept in twee fasen, namelijk in de planningsfase en in de eindfase bij de beoordeling van zijn controlebevindingen. In de planningsfase wordt het begrip materialiteit gebruikt voor het bepalen van de maximale kwantitatieve fout in de jaarrekening¹⁰. In deze fout dient een accountant kwantitatieve en kwalitatieve kenmerken te betrekken. Kwalitatieve kenmerken zijn bijvoorbeeld kritische grenzen, waarbij relatief kleine bedragen belangrijke gevolgen kunnen hebben. Voorbeelden hiervan zijn het sturen van resultaat zodat een bonus aan het management kan worden bepaald of dat net wel aan de solvabiliteitseisen van een kredietarrangement van een bank kan worden voldaan.

De controlestandaarden (NV COS 320.A3) nemen voor het uitdrukken van de planningsmaterialiteit een combinatie van percentages van balanstotalen, eigen vermogen en resultaat als uitgangspunt, aangevuld met kwalitatieve factoren. De combinatie van factoren is vaak voorgeschreven in vaktechnische handboeken van de accountantsfirma.

2.2 Empirisch onderzoek naar factoren van materialiteit

2.2.1 Kwalitatieve factoren van materialiteit

In de voorgaande paragraaf is beschreven dat een accountant naast kwantitatieve factoren ook kwalitatieve factoren dient te gebruiken bij de bepaling van de hoogte van de materialiteit. Tot op heden is er weinig empirisch onderzoek beschikbaar over de factoren die deze planningsmaterialiteit bepalen (Messier e.a., 2005, p. 160). Uit de survey-studie van Blokdijk e.a. (2003) bij 108 Nederlandse bedrijven uit 1998-1999 blijkt dat deze materialiteit relatief afneemt naarmate de omvang van de ondernemingen toeneemt. Ook rapporteert Blokdijk e.a. (2003) dat deze planningsmaterialiteit toeneemt bij een inschatting door de accountant dat er sprake is van een hoge kwaliteit van de interne beheersing en een betere winstgevendheid van de organisatie. De planningsmaterialiteit wordt echter weer lager indien de complexiteit van de organisatie toeneemt.

---

¹⁰ In de controle gebruikt de accountant echter niet de planningsmaterialiteit voor de planning van de controlewerkzaamheden, maar een lager bedrag, 'uitvoeringsmaterialiteit' genoemd (NV COS 320.10). De accountant gebruikt als het ware een 'veiligheidsmarge' om niet-ontdekte fouten te kunnen opvangen. De grootte van deze veiligheidsmarge is vaak bepaald door het accountantsfirmahandboek op 50% van de planningsmaterialiteit, maar dit percentage kan ook hoger of lager zijn, afhankelijk van de omstandigheden. In dit rapport bedoelen we met 'materialiteit', de planningsmaterialiteit.

Wij hebben de studie van Blokdijk e.a. (2003) als uitgangspunt genomen en deze verder uitgewerkt. Zo zijn diverse kwalitatieve en kwantitatieve factoren in de vragenlijst opgenomen die van toepassing kunnen zijn. Er zijn tevens lege velden opgenomen, waarin accountants aanvullende factoren konden vermelden. In het algemeen wordt in de literatuur verondersteld dat een conservatievere (lagere) inschatting van de materialiteit de kwaliteit van de controle verhoogd (Blokdijk e.a., 2003). In tabel 1 zijn de kwantitatieve en kwalitatieve factoren bij de materialiteitsbepaling gepresenteerd.

In de laatste kolom van tabel 1 wordt de significante¹¹ invloed van de factoren op de hoogte van de materialiteit gepresenteerd¹². Voor details van deze analyse wordt verwezen naar het bijlageboek.

Uit tabel 1 blijkt dat de kwalitatieve factoren 'agency conflicten' (belangentegenstelling tussen management en externe belanghebbenden, zoals investeerders en kredietverstrekkers) en 'economische risico's' (zoals concurrentiedruk en lage winstmarges) in alle branches in 94% respectievelijk 82% van de organisaties door accountants worden gebruikt. Het signaleren van agency conflicten en economische risico's¹³ heeft een significant verlagend effect op de hoogte van de planningsmaterialiteit (tabel 1, laatste kolom).

De mate waarin de kwalitatieve factoren frauderisico's (zowel verslaggevingsfraude als diefstal) en voldoen aan wet- en regelgeving worden betrokken bij de materialiteitsbepaling, verschillen niet significant per branche. De stabiliteit van het management en de Raad van Commissarissen (RvC) wordt in alle sectoren frequent genoemd (63%). De accountant beoordeelde de stabiliteit van het management in 2010 bij 40 organisaties (27%) als risico-verlagende factor¹⁴ (niet afgebeeld).

---

¹¹ Met significant wordt bedoeld in dit rapport: statistisch significant. We veronderstellen bij statistische significantie dat het effect niet op toeval berust, maar dat het effect zich systematisch en consistent voordoet.

¹² Deze factoren zijn gemeten door het aantal keren dat de factor is genoemd. We veronderstellen dat indien de factor vaker is genoemd, dit het inherente risico -gemiddeld gezien- verhoogd. In de vragenlijst hebben we gevraagd of het effect van de factor op het inherente risico is vastgelegd in het controledossier. Bij veel factoren is dit niet het geval. Hierdoor kunnen we voornamelijk gemiddelde effecten bepalen en maar beperkt onderscheid maken tussen verhogende en verlagende effecten op het inherente risico. Gevolg is dat de effecten van kwalitatieve factoren op de bepaling van de planningsmaterialiteit ten onrechte niet geconstateerd kunnen worden.

¹³ Dit effect is alleen geobserveerd indien de accountant expliciet heeft aangegeven dat de economische situatie een verhogend effect heeft op het inherente risico (49 organisaties – 33%). Bij vijf organisaties (3%) is er een verlagend effect ingevuld en bij de overige is er geen expliciet effect op het inherente risico gegeven. (inherent risico = risico's op een materiële fout, vóórdat de organisatie interne controle heeft uitgevoerd).

¹⁴ Bij zes organisaties (4%) wordt het als een verhogende risicofactor benoemd en bij de overige bedrijven is niet expliciet aangegeven wat het effect is op de inherente risico's.

Tabel 1 Factoren die worden gebruikt bij het bepalen van de planningsmaterialiteit

	Productie en Dienstverle- ning	Banken en Verzekeraars	Sociale instellingen	Totaal organi- saties	Invloed op de hoogte van de plannings- materialiteit ^d
Kwalitatieve factoren (één of meer keren genoemd)					
Agency conflicten	83 (95%)	36 (93%)	19 (90%)	138 (94%)	verlaagd
Economische risico's	70 (80%)	34 (88%)	17 (81%)	121 (82%)	verlaagd
Fraude-risico's	57 (66%)	28 (71%)	17 (81%)	102 (69%)	n.s.
Risico's stabiliteit corporate governance en van management	52 (60%)	21 (55%)	20 (95%)	93 (63%)	n.s.
Control en compliance risico's	7 (10%)	2 (3%)	3 (14%)	12 (8%)	verhoogd
Management bonussen (> 50% vaste beloning)	46 (53%)	9 (23%)	3 (14%)	58 (40%)	n.s.
Kwantitatieve factoren (één of meer keren genoemd)					
Omvang	78 (90%)	31 (83%)	14 (67%)	123 (83%)	verhoogd
Commerciële prestaties	78 (90%)	34 (87%)	14 (67%)	126 (86%)	n.s.
Financiële gezondheid	54 (62%)	34 (87%)	18 (86%)	106 (72%)	n.s.
Bijzonderheden bij bepaling materialiteit (% van toepassing)					
Afwijking van standaard berekening materialiteit	17 (20%)	10 (26%)	1 (5%)	28 (19%)	n.s.
Expliciete betrokkenheid review partner	45 (51%)	24 (24%)	9 (43%)	78 (53%)	n.s.
Financiële branche		39 (100%)		39 (27%)	n.s.
Sociale corporatie			21 (100%)	21 (14%)	verhoogd
Beursnotering	42 (47%)	10 (26%)	0 (0%)	52 (35%)	n.s.
Specialisatie: > 50% uren werkzaam in branche	14 (16%)	19 (49%)	9 (43%)	42 (27%)	n.s.
Specialisatie: partner heeft > 4 klanten in branche	36 (41%)	32 (82%)	21 (100%)	89 (61%)	n.s.
Onafhankelijkheid (% van toepassing)					
Non-audit services > 30% ^{a,c}	21 (24%)	4 (10%)	3 (14%)	28 (20%)	n.s.
Duur firma-klant relatie > 10 jaar ^{b,c}	51 (59%)	16 (41%)	11 (55%)	78 (54%)	n.s.
Duur externe accountant-klant relatie > 5 jaar ^{b,c}	32 (37%)	11 (28%)	9 (43%)	52 (36%)	n.s.
Offerte-ronde < 3 jaar geleden ^c	19 (22%)	10 (25%)	8 (38%)	37 (25%)	n.s.
Aantal organisaties in analyse	87 (100%)	39 (100%)	21 (100%)	147 (100%)	

n.s.= geen statistisch significant effect

^a 5 missende waarden (n=142)

^b 2 missende waarden (n=145)

^c zie bijlage tabel B1-3 – B1-5 voor spreidingsdetails

^d zie separate bijlageboek sectie 3 voor detail informatie.

Bij Sociale instellingen is deze factor significant vaker genoemd en bij zeven instellingen (33%) als risicoverlagende factor. Tot slot is het risico op het niet voldoen aan wet- en regelgeving in alle sectoren weinig benoemd (12 organisaties, 8%). Toch wordt dit risico

geassocieerd met een significant hogere planningsmaterialiteit¹⁵. We hebben hiervoor nog geen verklaring kunnen vinden.

2.2.2 Kwantitatieve factoren van materialiteit

De factor ‘omvang van de organisatie’ is – zoals verwacht mag worden – belangrijk in de bepaling van de materialiteit. Hoe groter de gecontroleerde organisatie, hoe hoger de materialiteit. Conform de bevindingen van Blokdijk e.a. (2003) is de toename echter niet evenredig. Naarmate de omvang¹⁶ toeneemt, neemt de relatieve stijging van de materialiteit af.

Commerciële prestaties (ofwel de mate van winstgevendheid) worden in 86% van de organisaties bij de bepaling van materialiteit gebruikt. Maar in tegenstelling tot de bevindingen in het artikel van Blokdijk e.a. (2003) heeft het gebruik van commerciële prestaties geen significante invloed op de hoogte van de materialiteit¹⁷.

In 72% van de controles is de financiële gezondheid onderdeel van de materialiteitsbepaling. Vooral bij Banken en Verzekeraars (91%) en Sociale instellingen (86%) wordt deze factor significant vaker gebruikt. Toch heeft het gebruik van financiële gezondheid als factor geen significante invloed op de hoogte van de materialiteit¹⁸.

2.2.3 Bijzondere factoren van materialiteit

Uit tabel 1 blijkt dat de accountant, behalve bij Sociale instellingen in 19% van de controles afwijkt van de standaardberekening van de planningsmaterialiteit conform de richtlijnen van het accountantskantoor. Het heeft echter geen significante invloed op de hoogte van de materialiteit.

Bij de accountantskantoren is een stelsel van kwaliteitsborging verplicht ingevoerd (NV COS 220). Eén van de maatregelen die hiervoor worden genomen is het gebruik van een tweede externe accountant (review partner). De review partner beoordeelt de kwaliteit van de keuzes bij de uitvoering van de controle. In ongeveer de helft van de controles (53%) is de

---

¹⁵ Uit een aanvullende analyse blijkt dat bij 75% van de organisaties het risico op het niet voldoen aan wet- en regelgeving resulteert in hogere inherente risico's.

¹⁶ We meten de omvang van de organisatie met de omvang van de controlekosten. Balans en/of omzettotaal geven omvang niet juist weer voor Banken en Verzekeraars en pensioenfondsen in vergelijking tot de sector Productie en Dienstverlening.

¹⁷ Tevens hebben we ook winstgevendheid beoordeeld (winst/omzet) en de jaarlijkse mutatie van winst/omzet. Ook deze factoren hebben geen significante invloed op de hoogte van de planningsmaterialiteit. We hebben hiervoor geen verklaring kunnen vinden.

¹⁸ Als alternatief hebben we de schuldratio (vreemd vermogen / balanstotaal) en de jaarlijkse mutatie daarvan gebruikt in de analyses. Deze variabelen hebben ook geen significante invloed op de hoogte van materialiteit.

review partner expliciet betrokken geweest bij de bepaling van de materialiteit. De betrokkenheid heeft echter geen significante invloed op de hoogte van de materialiteit.

We constateren een branche-effect, hoewel we dit niet hadden verwacht. Het blijkt dat de materialiteit bij Sociale instellingen (met name pensioenfondsen) gemiddeld significant hoger is ten opzichte van productie- en dienstverlenende organisaties. De materialiteit bij Banken en Verzekeraars is niet significant hoger dan bij productie- en dienstverlenende organisaties.

In onze dataset is 47% van de sector Productie en Dienstverlening en 26% van de Banken en Verzekeraars beursgenoteerd. Uit tabel 1 blijkt dat het feit, dat een bedrijf beursgenoteerd is, geen invloed heeft op de materialiteit. Uit toelichtingen op de vragenlijst blijkt dat accountants de beursnotering noemen bij de factor 'agency conflict'.

Ook hebben we de mate van specialisatie van de accountant in onze analyses betrokken. We meten specialisatie via de parameters 'meer dan 50% van de uren actief in de betreffende branche' en 'meer dan vier klanten in de betreffende sector'. De sectoren Banken en Verzekeraars en Sociale instellingen worden veelal door accountants met een hogere specialisatie bediend: in 49% respectievelijk 43% van de organisaties zijn de externe accountants meer dan 50% van de uren werkzaam in de sector. In 82% respectievelijk 100% van de organisaties hebben externe accountants meer dan vier controleklanten in de branche. In de sector Productie en Dienstverlening blijkt de specialisatie lager: 16% van de accountants besteedt meer dan 50% van de uren in dezelfde branche en 41% heeft meer dan vier controleklanten in de branche. Specialisatie (beide soorten) heeft geen significant effect op de hoogte van de materialiteit.

2.2.4 Onafhankelijkheid en bepaling van materialiteit

Eén van de meest genoemde zorgen ten aanzien van accountants is dat zij niet meer onafhankelijk werken als zij ook overige diensten (NAS: belastingadvies en overig advies)¹⁹ verlenen aan controlecliënten. Daarom hebben we getest wat het effect is op de materialiteitsbepaling als accountants veel NAS verlenen aan controlecliënten en hanteren daarbij in beginsel meer dan 30% NAS ten opzichte van de kosten van de jaarrekeningcontrole.

Uit tabel 1 blijkt dat accountants in de sector Productie en Dienstverlening bij 21 organisaties (24%) meer dan 30% NAS verlenen. Dat is significant meer dan bij de Banken en Verzekeraars (4 organisaties ofwel 10%) en bij Sociale instellingen (14%). Uit de analyses blijkt echter dat het verlenen van meer dan 30% NAS ten opzichte van de controlekosten, geen significant effect heeft op de hoogte van de materialiteit. Ook bij nadere analyses van

---

¹⁹ We laten de verlening van overige assurance services achterwege in deze analyse, omdat deze geen bedreiging vormen van de onafhankelijkheid (NVO).

alleen belastingadvies en alleen overig advies, is er geen significant effect op de hoogte van de materialiteit geconstateerd.

Een andere bedreiging voor de onafhankelijkheid en voor een te grote mate van vertrouwdsheid zou de duur van de cliënt-relatie kunnen zijn. In totaal heeft 78 (54%) van de organisaties een klant-relatie van meer dan 10 jaar met het accountantsfirma. Bij 52 organisaties (36%) is de relatie met de individuele externe accountant langer dan 5 jaar (zie bijlage 1, tabel B1-3 voor details). De duur van de cliënt-relatie heeft echter geen significant effect op de hoogte van de materialiteit. Ook in aanvullende analyses met alleen zeer korte (<1 jaar), korte (1-3 jaar) en lange (>10 jaar) relatieduur, is er geen significant effect op materialiteit geconstateerd.

Een andere bedreiging van de onafhankelijkheid zou kunnen zijn dat organisaties vaak offerte-rondes houden, waardoor accountants eerder hun opdracht kunnen verliezen. In 25% van de controles is er in de voorgaande drie jaar een offerte-ronde geweest. Offerte-druk blijkt echter ook geen effect op de hoogte van de materialiteit te hebben.

2.3 Elementen van de risicoanalyse

2.3.1 Gesignaleerde bedrijfsrisico's en significante risico's

Een tweede onderdeel van de planningsfase van de controle betreft het uitvoeren van de risicoanalyse. De risicoanalyse dient voor het opzetten van een effectieve en efficiënte controleaanpak. In de controlestandaarden (NV COS 315) zijn specifieke voorschriften voor een toereikende risicoanalyse opgenomen. Onderdelen hiervan zijn de beoordeling van bedrijfsrisico's (risico's dat een bedrijf haar eigen doelstellingen niet behaald) en significante risico's (risico's die een verhoogde kans geven op een materiële onjuistheid in de jaarrekening). Van accountants wordt verwacht dat zij een diepgaand begrip hebben van de dynamiek en complexiteit van het gecontroleerde bedrijf en de omgeving waarin deze opereert.

Het gebruik van bedrijfsrisico's maakt volgens de literatuur de controle effectiever en zou het ontdekken van managementfraude vergroten (Bell e.a., 1997; Lemon e.a., 2000; Erickson e.a., 2000; Eilifsen e.a., 2001; Bell e.a., 2005; Peecher et al., 2007; Bell et al., 2008). Een brede insteek van de controle via het beoordelen van de bedrijfsrisico's geeft de accountant meer begrip van de organisatie. O'Donald en Schultz (2005) rapporteren dat een sterke focus op de analyse van bedrijfsrisico's helpt bij het maken van de juiste afwegingen indien het toekomstperspectief van de organisatie negatief is. In een vervolgonderzoek stellen Schultz e.a. (2010) vast dat voor een effectieve bedrijfsrisicoanalyse goede scholing belangrijk is. Bell e.a. (2008) rapporteren dat het gebruik van bedrijfsrisicoanalyse tot een hogere partnerbetrokkenheid leidt en tevens tot een efficiëntere controle. Bedrijfsrisicoanalyse is dus erg nuttig om voldoende begrip te krijgen van de keuzes die het

bestuur in de bedrijfsvoering maakt en de uitwerking daarvan in de bedrijfsprocessen en de jaarrekening.

Onze vragenlijst maakt het ook mogelijk meer inzicht te krijgen in de bedrijfsrisico's en in de significante risico's (risico's met een verhoogde kans op een materiële onjuistheid in de jaarrekening). Hoe 'rijk' is de analyse die accountants gebruiken in de controle? We hebben in de vragenlijst 12 soorten bedrijfsrisico's en zeven soorten significante risico's benoemd. Deelnemers hadden de mogelijkheid zes soorten risico's toe te voegen. De soorten risico's zijn door ons gecategoriseerd naar negen elementen. In tabel 2 zijn deze elementen gepresenteerd.

Uit deze tabel blijkt dat bij 53% van de organisaties als bedrijfsrisico's de houdbaarheid van het bedrijfsmodel is meegenomen. Meestal wordt hierbij de hoge concurrentiedruk en de daarmee samenhangende prijs- en margedruk voor ondernemingen genoemd. Bij Sociale instellingen is dit bedrijfsrisico bij acht organisaties (38%) genoemd, maar dit is niet significant lager dan bij de andere twee sectoren. Uit een aanvullende analyse blijkt dat accountants gemiddeld acht risico's hebben genoemd en tenminste één tot twee risico's per organisatie (niet afgebeeld).

Tabel 2 Elementen van de risicoanalyse ingedeeld naar sector

	Aantal organisaties waar element is genoemd (% totaal)			
	Productie en Dienstverlening (n=87)	Banken en Verzekeraars (n=39)	Sociale instellingen (n=21)	Totaal (n=147)
<i>Bedrijfsrisico's</i>				
Houdbaarheid van bedrijfsmodel < 5 jaar	52 (60%)	19 (50%)	8 (38%)	79 (53%)
Innovatiecapaciteit nieuwe producten en diensten	21 (24%)	3 (8%)	6 (29%)	30 (20%)
Voldoen aan (nieuwe) wettelijke eisen	37 (43%)	15 (38%)	15 (71%)	67 (46%)
Betrouwbaarheid ICT	50 (57%)	15 (38%)	7 (33%)	72 (49%)
Financieringsproblemen	39 (45%)	17 (44%)	9 (43%)	65 (44%)
Risico's omtrent kwaliteit van personeel	24 (28%)	5 (13%)	6 (29%)	35 (24%)
<i>Significante risico's</i>				
Frauderisico's	79 (91%)	25 (64%)	19 (90%)	123 (84%)
Onzekerheden in de jaarrekening	78 (90%)	24 (62%)	19 (90%)	121 (82%)
Ongebruikelijke transacties en ad hoc projecten	83 (95%)	36 (92%)	21 (100%)	126 (86%)
Verbonden partijen	16 (18%)	5 (13%)	7 (33%)	28 (19%)

Het bedrijfsrisico van onvoldoende innovatiecapaciteit en introductie van nieuwe producten en diensten is bij 30 organisaties (20%) genoemd. Dit bedrijfsrisico wordt significant minder vaak genoemd bij de sector Banken en Verzekeraars. Gebaseerd op de verwachtingen vanuit de literatuur (Bell et al, 1997; Bell et al, 2005; Peecher e.a. 2007; Bell e.a., 2008) en de standaarden (NV COS 315.11) hadden we een frequenter gebruik van bedrijfsrisico's verwacht. Juist deze aspecten kunnen de accountant kennis verschaffen over hoe de organisatie zich in de economie weet te handhaven (Knechel e.a., 2007). Deze kennis kan belangrijk zijn bij de afweging of actuele waardebeoordelingen met het perspectief op toekomstige opbrengsten realistisch zijn. Het voldoen aan nieuwe regelgeving wordt significant vaker genoemd bij de sector Sociale instellingen (71%). Het bedrijfsrisico betreffende de betrouwbaarheid van de ICT wordt significant vaker genoemd bij de sector Productie en Dienstverlening (57%). Voor de overige risico's in tabel 2 zijn er geen significante verschillen tussen de sectoren.

Het is goed mogelijk dat veel bedrijfsrisico's niet van toepassing of niet relevant zijn. Het kan ook zijn dat accountants het lastig vinden om abstracte bedrijfsrisico's concreet in hun controle-aanpak te gebruiken, wat wordt bevestigd door wetenschappelijk onderzoek (Knechel, 2007; Curtis en Turley, 2007) en ook uit recent onderzoek onder MKB-accountants (Van Buuren e.a., 2010). Significante risico's, die zich kenmerken doordat zij concreter van aard zijn, zijn door accountants veel vaker gesignaleerd. Vooral onzekerheden in de jaarrekening (82%) (zoals waarderingproblematieken) en ongebruikelijke en ad hoc projecten (86%) (zoals overnames) worden vaak genoemd. Ook fraude (84%) wordt bij veel controles als significant risico aangemerkt. Het element 'verbonden partijen' wordt in 19% als risico benoemd.

2.3.2 Vervolgstappen naar aanleiding van gesignaleerde risico's

Het signaleren van risico's is belangrijk, maar het concreet vaststellen van de impact van de risico's op de getrouwheid van de jaarrekening is zo mogelijk nog belangrijker. In tabel 3 is een overzicht van de vervolgstappen, die accountants naar aanleiding van een gesignaleerd risico namen, opgenomen. In totaal zijn 686 risico's benoemd door de accountants bij de gecontroleerde organisaties.

De aanvullende werkzaamheden variëren van het inwinnen van inlichtingen bij het management (interviews), het interpreteren van cijferreeksen en het leggen van verbanden tussen administratieve gegevens (analytisch), het testen of interne beheersingsmaatregelen bij organisaties effectief zijn (test of controls) en tot gegevensgerichte controlewerkzaamheden, zoals het concreet testen van het bestaan van bezittingen, of de debiteuren hebben betaald en of de schulden volledig zijn opgenomen in de jaarrekening.

Uit tabel 3 blijkt dat accountants voor de meeste risico's interviews houden met het management. Interviews blijken tevens het belangrijkste middel voor de aanpak van de abstractere risico's zoals de beoordeling van de houdbaarheid van het bedrijfsmodel,

innovatiecapaciteit en risico's inzake het personeel. Als aanvulling op deze risico's worden vooral analytische werkzaamheden uitgevoerd. In circa 20% van de gevallen worden geen aanvullende werkzaamheden uitgevoerd. In de toelichting op de vragen is soms nog vermeld dat het in 'algemene zin' is besproken met het bestuur.

Tabel 3 Vervolgstappen naar aanleiding van bedrijfsrisico's en significante risico's

Elementen van de risicoanalyse	Aantal genoemde risico's (n=686)	Aanvullende werkzaamheden					Experts ingeschakeld	Communicatie	
		geen	Interviews	analytisch	test of controls	gegevens gericht		AC/RvC	ML/AR
Bedrijfsrisico's									
Houdbaarheid van bedrijfsmodel < 5 jaar	90	18%	61%	33%	9%	15%	11%	28%	49%
Innovatiecapaciteit nieuwe producten en diensten	22	19%	71%	16%	10%	10%	3%	19%	39%
Voldoen aan (nieuwe) wettelijke eisen	56	12%	66%	17%	16%	37%	30%	31%	67%
Betrouwbaarheid ICT	84	6%	60%	13%	54%	28%	77%	48%	74%
Financieringsproblemen	47	7%	63%	45%	18%	51%	14%	36%	62%
Risico's omtrent de kwaliteit van personeel	34	22%	69%	4%	14%	10%	0%	29%	41%
Significante risico's									
Frauderisico's	170	3%	65%	55%	53%	68%	15%	49%	63%
Onzekerheden in de jaarrekening	106	1%	65%	63%	48%	75%	36%	52%	69%
Ongebruikelijke transacties en ad hoc projecten	61	16%	31%	25%	22%	39%	13%	28%	37%
Verbonden partijen	16	0%	55%	48%	52%	69%	7%	62%	72%

Analyse gebaseerd op 143 organisaties (bij vier organisaties zijn er missende waarden). Bij deze 143 organisaties zijn in totaal 686 risico's genoemd door de accountant.

AC= Audit Committee; RvC= Raad van Commissarissen; ML= Management Letter; AR= Accountantsrapport

Voor meer concrete risico's, zoals het niet voldoen aan wetgeving, ICT risico's, financieringsproblemen en andere significante risico's voert de accountant meer aanvullende werkzaamheden uit. Bij ICT-risico's wordt frequent (77%) een expert ingeschakeld (EDP/IT-auditor). Deze risico's worden het meest besproken met de Audit Committee (AC) en RvC. In driekwart van de gevallen worden deze risico's ook beschreven in de management letter en/of het accountantsrapport .

2.4 Conclusies planningsfase

Bij de analyse van materialiteit, risicoanalyse en controle werkzaamheden komt het volgende beeld naar voren:

- Bij de bepaling van de hoogte van de materialiteit worden kwantitatieve en kwalitatieve factoren gebruikt. Kwantitatieve factoren, zoals de omvang, de winstgevendheid en de financiële situatie van het gecontroleerde bedrijf, zijn daarbij het belangrijkste. Verder blijkt het verstrekken van NAS geen effect te hebben op de materialiteitsbepaling. Ook is er geen empirisch bewijs gevonden dat de duur van de cliënt relatie effect heeft op de gehanteerde materialiteit.
- Accountants hanteren een brede insteek bij hun controle en signaleren diverse bedrijfsrisico's en significante risico's. Hiermee komt de samenhang tussen de bedrijfsvoering en de jaarrekening tot uitdrukking. Het beoordelen van een dergelijke samenhang vereist een goede kennis van de dynamiek en complexiteit van het gecontroleerde bedrijf.
- De accountant blijkt abstractere bedrijfsrisico's (zoals de beoordeling van de houdbaarheid van het bedrijfsmodel) relatief weinig te noemen. De controlewerkzaamheden naar aanleiding van deze abstractere bedrijfsrisico's betreffen voornamelijk het inwinnen van informatie bij de gecontroleerde organisatie.

3 Besluitvorming rondom controlebevindingen

- *De belangrijkste conclusies in dit hoofdstuk zijn:*
- *27% Van de controleverschillen heeft een belangrijke impact op het resultaat en de kritische grenzen. Circa 68% hiervan wordt verwerkt in de jaarrekening. Van alle controleverschillen wordt 36% daadwerkelijk in de jaarrekening gecorrigeerd;*
- *De specifieke omstandigheden van een organisatie (kwalitatieve factoren) bij de bepaling van de planningsmaterialiteit en diverse elementen van de risicoanalyse hebben een significante invloed op de verwerking van controleverschillen;*
- *De omvang van de organisatie en het verlenen van meer dan 30% NAS, verlagen de kans op verwerking van zowel belangrijke als minder belangrijke controleverschillen. Bij 37 van de 147 organisaties (25%) is meer dan 30% aan NAS verleend.*
- *Een lange duur van de cliëntrelatie met de externe accountant (> 5 jaar) en de accountantsfirma (> 10 jaar) verhoogt de kans op verwerking van zowel belangrijke als minder belangrijke controleverschillen;*
- *In 77% van de organisaties heeft de accountant een aanpassing van de toelichting op de balans en winst & verliesrekening gevraagd en het directieverslag. Hiervan is 95% aangepast. Voorbeeldrapportages helpen de accountant bij de afweging of de informatie in de toelichting toereikend is.*

3.1 Impact en oorzaak van controleverschillen

In de planningsfase van de controle bepaalt de accountant de planningsmaterialiteit. Hij voert de controlewerkzaamheden uit en stelt een overzicht van mogelijke controlebevindingen op grond van de risicoanalyse op. In dit hoofdstuk gaan we in op afwegingen die de accountant maakt over de opvolging van controlebevindingen. We maken hierbij een onderscheid tussen controleverschillen en overige aanpassingen. De controleverschillen hebben betrekking op geconstateerde onjuistheden in de concept-jaarrekening. De overige aanpassingen hebben betrekking op tekortkomingen in het directieverslag en de toelichting op de balans en winst- en verliesrekening. De impact van de controle op de jaarrekening wordt onder andere door de verwerking van deze controleverschillen concreet zichtbaar.

De accountant is volgens de controlestandaarden niet verplicht alle controleverschillen te laten verwerken (NV COS 320. 6; NV COS 450.10 en 11). Het is de verantwoordelijkheid van de accountant een afweging te maken of de controleverschillen alleen dan wel gezamenlijk materieel genoeg zijn om daar op aan te dringen. Hierbij gaat het om het totale beeld van de jaarrekening met betrekking tot het vermogen en resultaat. Wel dienen niet verwerkte controleverschillen te worden gecommuniceerd met de RvC en AC. Vervolgens dient de

accountant de RvC en AC een bevestiging te vragen of de niet gecorrigeerde verschillen alleen of gezamenlijk niet materieel zijn (NV COS 450.12-14).

Uit de wetenschappelijke literatuur zijn weinig onderzoeken beschikbaar die de afwegingen tot wel of niet aandringen op correctie hebben onderzocht (Messier e.a., 2005; Joe e.a., 2011). Deze studies zijn alle uitgevoerd in de Verenigde Staten van Amerika. Icerman en Hillison (1991) stelden vast op grond van gegevens uit 1979-1981 dat als de relatieve omvang van het controleverschil groter is, verwerking vaker plaatsvindt. De studie van Wright en Wright (1997) met gegevens uit 1984-1985 bevestigt dat de relatieve omvang van een controlebevinding belangrijk is en zij vonden tevens dat hogere objectiviteit (feitelijke fouten) van het controleverschil leidt tot meer correcties. Wright en Wright (1997) vonden tevens dat hoe groter de klant is dat de kans op correctie van controleverschillen afneemt. De correctiepercentages van controleverschillen zijn bij Icerman en Hillison (1991) 51% en bij Wright²⁰ en Wright (1997) 35%²¹. In een vervolgonderzoek van Joe, Wright en Wright (2011) blijkt op basis van gegevens uit 2002 dat 24% van de controleverschillen wordt verwerkt. De uitkomsten van deze laatste studie zijn niet consistent met de Wright en Wright (1997) studie. Zo hebben factoren als objectiviteit en materialiteit van de controlebevinding, de omvang van de organisatie en de financiële gezondheid (verlies) geen significant effect op de kans op correcties. Ook een beursnotering leidt niet tot significant meer correcties. Wel vinden Joe e.a. (2011) dat een controleverschil met een resultaatimpact significant vaker wordt gecorrigeerd. Tevens observeren zij dat een langere duur van de cliëntrelatie met een accountantsfirma niet leidt tot minder correcties van controleverschillen met resultaatimpact²². Bovendien worden controleverschillen die ook in voorgaande jaren zijn gemeld, significant minder vaak verwerkt. Joe e.a. zijn terughoudend met de interpretatie van hun bevindingen, vooral omdat de context van het jaar 2002 bijzonder was met grote schandalen zoals Enron en Worldcom.

De gebruikte vragenlijst in ons onderzoek is gebaseerd op het onderzoek van Wright & Wright (1997) en Joe e.a. (2011) en aangevuld met diverse andere factoren, zoals onafhankelijkheid. In de vragenlijst verzochten we de accountants om de vijf belangrijkste controleverschillen te beschrijven en aan te geven of deze controleverschillen in de jaarrekening zijn verwerkt. Deze controleverschillen zijn door de accountant vastgelegd in

---

²⁰ Prof. dr. Arnold Wright is visiting professor van Universiteit Nyenrode. Onderdelen van de door hem gebruikte vragenlijst zijn gebruikt in ons onderzoek.

²¹ 47% van de posten die groter zijn dan planningsmaterialiteit zijn gecorrigeerd (Wright en Wright, 1997)

²² Wel constateren Joe e.a. (2011) dat een langere cliënt relatie leidt tot significant minder correcties van controleverschillen die geen resultaatimpact hebben. Verder rapporteren Joe e.a. (2011) dat de inschatting van de kwaliteit van de beheersingsprocessen bij de organisatie geen invloed heeft op de kans van verwerking van controleverschillen.

een overzicht van controleverschillen en behoren met de RvC en/of AC te zijn besproken (NV COS 450.12), voor zover de controleverschillen materieel zijn (NV COS 260.16).

Bij 50 organisaties uit de populatie (34% van 147) heeft de accountant in de vragenlijst geen controleverschillen vastgesteld, bij 34 betreft dit beursgenoteerde organisaties²³. Uit de toelichting op de vragenlijst is tweemaal als reden genoemd dat de organisatie de geconstateerde controleverschillen al in de concept jaarrekening had gecorrigeerd. Bij de overige 48 organisaties wordt aangegeven dat er geen controleverschillen zijn geconstateerd.

In tabel 4 worden de impact, oorzaak en verwerking van 281 controleverschillen bij 93 organisaties weergegeven. Uit tabel 4 blijkt dat de door accountants geconstateerde fouten in 27% van de gevallen een belangrijke impact op het resultaat of op kritische grenzen hebben. Voor een belangrijke impact op het resultaat gebruiken wij een aanpassing van 5%^{24,25} of meer van het resultaat en/of de overschrijding van een kritische grens. Een kritische grens is kwalitatieve factor met belangrijke impact. Dit kunnen relatief kleine bedragen in Euro's zijn, maar met belangrijke gevolgen. Zoals het kunnen voldoen aan de criteria van een bonus voor het topmanagement of het net kunnen voldoen aan de eisen van een kredietarrangement van een bank²⁶.

In geval van 'Eigen vermogen, voorzieningen en langlopende schulden' leidt in 17% (8 van de 47) van de controleverschillen tot 5% of meer toename van het resultaat. 28% (20 van de 69) van de fouten in kortlopende activa (voorraden, onder handen projecten en debiteuren) heeft een belangrijke impact op de verlaging van het resultaat (9 van de 69) of een kritische grens (11 van de 69). De impact op het resultaat en de kritische grens is overigens niet specifiek toe te schrijven aan bepaalde onderdelen van de jaarrekening (zie tabel 4). Alle posten zijn ongeveer gelijk 'vertegenwoordigd' in de controleverschillenlijst.

---

²³ Van de 34 beursfondsen heeft 91% (31) betrekking op kleinere beursfondsen tot € 250.000 aan controlekosten. Van de 16 niet beursgenoteerde organisaties betreft dit 38% (6) zeer grote organisaties met meer dan > € 2,5 miljoen aan controlekosten en de overige zijn gelijkelijk verdeeld over de grootte categorieën. De effecten zijn niet toe te wijzen naar sectoren.

²⁴ De ondergrens van 5% is niet afgeleid van een controlestandaard of voorschrift, maar als ondergrens verondersteld in de literatuur (Eilifsen e.a., 2010, p.13 en Knechel e.a., 2007, p. 397). Het gaat hierbij om het (netto) resultaat na belastingen.

²⁵ Als alternatief gebruiken we in de analyses als ondergrens 20% van de planningsmaterialiteit (Wright en Wright, 1997) en dit betreft 99 controleverschillen. Van de belangrijke posten met meer dan 5% resultaatimpact, is 35% groter dan 20% van de planningsmaterialiteit.

²⁶ Zie ook NV COS 450.A16 voor meer voorbeelden van kritische grenzen.

Tabel 4 Impact, oorzaak en mate van verwerking van controleverschillen

	Controleverschillen per onderdeel van de jaarrekening						Totaal
	Vaste activa	Vlottende activa	EV, voorziening en LVV ^a	Kortlopende schulden	Omzet	Kosten	
Impact controleverschil							
>5% toename resultaat	4	3	8	5	1	2	23 (8%)
>5% afname resultaat	4	9	5	3	1	4	26 (9%)
Kritische grens	<u>6</u>	<u>11</u>	<u>4</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>4</u>	<u>29 (10%)</u>
<i>Subtotaal belangrijke controleverschillen</i>	14	23	17	10	4	10	78 (27%)
Overige controleverschillen	<u>35</u>	<u>46</u>	<u>30</u>	<u>42</u>	<u>18</u>	<u>32</u>	<u>203 (73%)</u>
Totaal controleverschillen	49	69	47	52	22	42	281 (100%)
Oorzaak van het controleverschil							
Tekort kennis	16	8	10	6	3	15	58 (20%)
Schattingsfouten	19	29	21	10	3	12	94 (32%)
Afgrenzingsfout	2	11	9	21	13	9	64 (22%)
Accuratesse	5	11	3	9	0	6	34 (11%)
zwakke IC	<u>10</u>	<u>15</u>	<u>7</u>	<u>8</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	<u>46 (16%)</u>
Totaal	52	74	50	54	22	45	296 (100%)
Correctie controleverschil							
Management niet akkoord met controleverschil	2	13	2	6	7	1	31 /281 (11%)
Waarvan gecorrigeerd	0	5	1	1	1	0	8 /31 (26%)
Waarvan gecorrigeerd en betreft beursfondsen	0	5	0	1	1	0	7 /14 (50%)
Correctie belangrijke controleverschillen	8	18	14	5	4	4	53 /78 (68%)
Waarvan beursgenoteerd	8	17	13	4	4	4	50 /67 (75%)
Correctie overige controleverschillen	6	13	6	14	4	7	50 /203 (25%)
Waarvan beursgenoteerd	4	11	4	12	3	5	39 /102 (38%)

Analyse is gebaseerd op 281 controleverschillen van 93 organisaties. Er zijn voor vier organisaties missende waarden.

^a EV, voorzieningen en LVV = Eigen vermogen, voorzieningen en langlopende schulden

De oorzaak van fouten is daarentegen wel toe te schrijven aan bepaalde posten. Zo vindt de accountant een tekort aan kennis van het management significant vaker de oorzaak van onjuistheden in de posten rond vaste activa en kosten. Schattingsfouten liggen volgens de accountants vaker ten grondslag aan onjuistheden in vaste en vlottende activa en 'Eigen vermogen, voorzieningen en langlopende schulden'. Afgrenzingsfouten (posten worden in de verkeerde periode verantwoordt) veroorzaken significant vaker onjuistheden in de kortlopende passiva (crediteuren en kortlopende schulden).

Volgens de respondenten wordt het merendeel (circa 70%) van de fouten bij alle posten al in de planningsfase vermoed (resultaten niet afgebeeld), vooral ten aanzien van Eigen

Vermogen, Voorzieningen en langlopende schulden en kosten. Deze bevinding benadrukt het belang van een goede risicoanalyse en cijferbeoordeling in de planningsfase. De detailcontrole levert gemiddeld gezien weinig nieuwe en/of onvermoede controleverschillen op, terwijl in circa een kwart van de gevallen het controleverschil bij de beoordeling en evaluatie van bewijsmateriaal is ontdekt.

Het merendeel (75%) van de controleverschillen wordt vervolgens met de AC en/of RvC besproken en in 60% van de controleverschillen is het opgenomen in het AR (resultaten niet afgebeeld).

Bij 31 van de 281 controleverschillen (11%) is het management het 'oneens' met de accountant. Toch wordt van deze controleverschillen nog 26% (8 van de 31) verwerkt en bij beursfondsen 50% (7 van de 14). Maar met name rond de posten 'vlottende activa' en 'omzet' zijn er significant vaker discussie tussen de accountant en het bestuur.

We constateren dat, ondanks dat het bestuur akkoord is met het controleverschil, 36% (103 van de 281) controleverschillen zijn aangepast. Van de controleverschillen heeft dus in 178 (64%) gevallen geen aanpassing plaats gevonden, terwijl de accountant in 89% van de gevallen aangeeft dat het bestuur het wel 'eens' is met de beoordeling van de accountant.

De correctie van belangrijke controleverschillen is significant hoger: 68% (53 van de 78) wordt gecorrigeerd²⁷. Gemiddeld worden 73% (19 van 26) van de controleverschillen met een resultaat-verlagend effect gecorrigeerd, 61% (14 van 23) met resultaat-verhogend effect en 69% (20 van 29) van de controleverschillen betreft een kritische grens. Bij beursfondsen is het correctiepercentage van belangrijke verschillen hoger, namelijk 75% (50 van de 67)²⁸. Er is geen verschil tussen deze categorieën posten en de mate van correctie.

Verder wordt van de overige (minder belangrijke) controleverschillen alsnog 25% (50 van de 203) gecorrigeerd, terwijl dit percentage bij beursgenoteerde organisaties significant hoger is: 38% (39 van de 102).

---

²⁷ Indien een ondergrens van belangrijke controleverschillen op 20% van de planningsmaterialiteit (Wright en Wright, 1997) wordt gehanteerd, dan wordt van de resultaat-verhogende correcties 62% (8 van de 13) gecorrigeerd, van de resultaat-verlagende correcties 66% (10 van de 15) en van kritische grens 68% (13 van de 19).

²⁸ Bij beursfondsen worden 75% (18 van 24) van de controleverschillen gecorrigeerd die het resultaat met meer dan 5% verlagen en 64% (14/22) van de controleverschillen die het resultaat verhogen met meer dan 5% en 86% (18 van 21) van de controleverschillen die betrekking hebben op een kritische grens.

3.2 Factoren van verwerking van controleverschillen

3.2.1 Bijzonderheden controleverschil

De analysemodellen van Wright en Wright (1997) en Joe e.a. (2011) vormen de basis voor ons onderzoek. Uniek voor ons onderzoek is echter dat we ook de effecten van materialiteitsbepaling, gesignaleerde risico's, specialisatie en onafhankelijkheid van de accountant op de verwerking van controleverschillen kunnen toetsen. De resultaten zijn gepresenteerd in tabel 5.

Allereerst analyseren we algemene eigenschappen van een controleverschil. Bij het merendeel (78%) van de controleverschillen is de objectiviteit (betreft feitelijke fouten) hoog. Het gaat dan om feitelijke onjuistheden. In tegenstelling tot de Wright en Wright (1997) studie, laat de analyse geen significant effect op de kans van correctie zien.

In 61% van de controleverschillen is de fout met een hoge mate van precisie (dat wil zeggen dat er geen discussie is over de omvang van het bedrag) vastgesteld. Toch neemt de kans op correctie daardoor niet significant toe²⁹.

Indien door het corrigeren van een controleverschil een kritische grens wordt overschreden, neemt de kans dat correctie plaats zal vinden significant toe. Hetzelfde geldt voor fouten die een controleverschil met een resultaat-verlagend effect van meer dan 5% hebben: deze controleverschillen worden significant vaker verwerkt. Ook voor resultaat-verhogende correcties van meer dan 5% is een significant effect geconstateerd³⁰.

Naast een resultaatsimpact kunnen controleverschillen ook een belangrijke invloed hebben op de hoogte van een jaarrekeningpost³¹. Uit tabel 5 blijkt dat, indien een controleverschil een jaarrekeningpost met meer dan 5% verhoogt, dat de kans op verwerking significant toeneemt. Dit geldt echter niet voor controleverschil die een jaarrekeningpost met meer dan 5% verlaagt.

---

²⁹ We hebben deze analyse ook uitgevoerd met alleen controleverschillen die objectief zijn of zeer precies. De uitkomsten uit deze analyses zijn gelijk aan die van tabel 5.

³⁰ Indien we als alternatief controleverschillen groter dan 20% van de planningsmaterialiteit gebruiken in de analyses, geeft dit geen andere resultaten.

³¹ Van controleverschillen die een jaarrekeningpost met meer dan 5% verhogen, wordt 64% (18 van 28) verwerkt en die de post met meer dan 5% verlagen, wordt 62% (18 van 29) verwerkt. Controleverschillen die betrekking hebben op herrubricering van posten worden in 53% (18 van 34) gecorrigeerd. Voor beursfondsen zijn deze percentages ongeveer gelijk met 65% (17 van 26) voor verhogende controleverschillen, 64% (14 van 22) voor verlagende controleverschillen en 60% (14 van 23) van controleverschillen inzake herrubricering.

Tabel 5 Analyse van factoren die de verwerking van controleverschillen verklaren

	Totaal (n=281)	Invloed op kans correctie controleverschil ^b
Bijzonderheden controleverschil		
Hoge objectiviteit verschil	220 (78%)	n.s.
Precisie verschil is hoger	170 (61%)	n.s.
Betreft kritische grens	29 (10%)	verhoogd
>5% resultaat-verlagend	26 (9%)	verhoogd
>5% resultaat-verhogend	23 (8%)	verhoogd
>5% verhoging jaarrekeningpost	27 (10%)	verhoogd
>5% verlaging jaarrekeningpost	28 (10%)	n.s.
Herrubricering jaarrekeningpost	34 (12%)	verhoogd
Effectieve controls	39 (14%)	n.s.
Factoren bij materialiteitsbepaling^a		
Economische risico's		verlaagd
Control en compliance risico's		verhoogd
Agency conflict		verhoogd
Elementen van risicoanalyse^a		
Houdbaarheid bedrijfsmodel <5 jaar		n.s.
Innovatiecapaciteit		n.s.
Betrouwbaarheid ICT		n.s.
Financieringsproblemen		verhoogd
Frauderisico's		verhoogd
Onzekerheden in jaarrekening		n.s.
Ongebruikelijke transacties en ad hoc projecten		verlaagd
Verbonden partijen		n.s.
Bijzonderheden bedrijf		
Financiële branche	50 (18%)	n.s.
Sociale instelling	10 (4%)	n.s.
Management bonussen (>50% vaste beloning)	121 (43%)	n.s.
Beursnotering	160 (56%)	verhoogd
Verbeterde winstgevendheid ^b		verlaagd
Verlies in huidig boekjaar ^b		verhoogd
Specialisatie accountant		
Specialisatie: > 50% uren	46 (16%)	n.s.
Specialisatie: > 4 klanten	153 (54%)	n.s.
Onafhankelijkheid		
omvang cliënt		verlaagd
NAS > 30% ^c	93 (33%)	verlaagd
Duur firma-klant relatie ^c	145 (51%)	verhoogd
Duur accountant-klant relatie >5jr ^c	109 (39%)	verhoogd
Offerte-ronde < 3 jaar geleden ^c	61 (22%)	ns.

n.s.= geen effect. Analyse is gebaseerd op 93 bedrijven en 281 controleverschillen.

^a zie tabel 1 respectievelijk tabel 2 voor spreidingsdetails

^b zie bijlageboek hoofdstuk 3 voor spreidingsdetails en analyses

^c zie bijlage tabel B1-3 – B1-5 voor spreidingsdetails

Controleverschillen die betrekking hebben op een herrubricering worden significant vaker gecorrigeerd. Herrubricering betreft een verschuiving tussen balansposten of tussen posten uit de winst en verliesrekening, die geen resultaatsimpact hebben.

Vervolgens hebben we geanalyseerd of er een salderingseffect is van controleverschillen. Indien er tegelijk resultaat-verhogende controleverschillen en resultaat-verlagende controleverschillen zijn, kunnen per saldo de controleverschillen onbelangrijk zijn.

Bij 38 van de 93 organisaties in de analyses is er een mogelijkheid van saldering denkbaar van resultaat-verhogende en resultaat-verlagende controleverschillen. Bij 21% van deze gevallen (8 van 38) zou dit de reden kunnen zijn dat de belangrijke controleverschillen niet zijn gecorrigeerd. Echter, uit onze analyses blijkt geen significante invloed van het salderen van verschillen op de kans dat correctie plaats zal vinden³².

Tot slot is beoordeeld of de accountant steunt op zijn positieve inschatting van de effectiviteit van de interne beheersing van het proces waarin het controleverschil zich heeft voorgedaan. Een positieve inschatting kan maken dat de kans op aanpassing van een controleverschil lager wordt (Joe e.a., 2011). Anderzijds kan het zijn dat de accountant juist voorzichtiger wordt, omdat hij deze fout niet verwachtte. In 14% van de gevallen heeft de accountant een positieve beoordeling gegeven. Echter, een positieve beoordeling heeft geen significante invloed op de kans op correcties naar aanleiding van geconstateerde controleverschillen.

3.2.2 Factoren bij materialiteitsbepaling en controleverschillen

Vervolgens beoordelen we of de factoren die de accountants voor de materialiteitbepaling gebruiken, meewegen bij de behandeling van controleverschillen. We verwachten dat indien de accountant meer kwalitatieve factoren signaleert, de complexiteit, dynamiek en risico's hoger zijn en hij daarom voorzichtiger wordt en sneller zal aandringen op correctie.

Uit tabel 5 blijkt dat wanneer economische risico's (grote concurrentiedruk, margedruk, etc.) bij de materialiteitsbepaling zijn benoemd, de kans lager is dat een controleverschil gecorrigeerd wordt³³. Dit is tegen onze verwachting en hebben er nog geen verklaring voor.

---

³² We hebben onderzocht of dat controleverschillen (vraag 7a) die gezamenlijk een gesaldeerd effect heeft dat meer (minder) is dan 20% van de planningsmaterialiteit, dit ook vaker (minder vaak) wordt gecorrigeerd. We hebben geen significant effect geconstateerd. Tevens hebben we onderzocht wat het effect is indien het netto-effect van alle controleverschillen (vraag 7p en 7q) groter (lager) is dan 20% van de planningsmaterialiteit. Ook in dit geval is er geen significant hogere (lagere) kans op correctie.

³³ Dit resultaat vinden we ook indien we alleen economische risico's gebruiken die het inherente risico verhogen. Tevens vinden we geen effect indien we economische risico's relateren aan winstgevendheid respectievelijk financiële gezondheid (schuldratio) van organisaties. Wellicht wordt het effect veroorzaakt doordat de planningsmaterialiteit op een lager niveau is vastgesteld vanwege de economische risico's.

Echter, als de accountant bij de materialiteitsbepaling de kwalitatieve factoren ‘voldoen aan regelgeving’ en ‘agency conflicten’ heeft benoemd, is de kans op correctie van controleverschillen significant groter. Dit is conform onze verwachting, omdat deze factoren het risico op onjuistheden in de jaarrekening kunnen vergroten.

3.2.3 Elementen van risicoanalyse en controleverschillen

Omdat de risicoanalyse een belangrijke stap is in het signaleren van eventuele materiële fouten in de jaarrekening, hebben we het effect van de diverse elementen van de risicoanalyse op de mate van verwerking van controleverschillen beoordeeld. We verwachten dat een accountant conservatiever wordt, indien het aantal door hem gesignaleerde risico's toeneemt.

Uit de analyse in tabel 5 blijkt dat het financieringsrisico en het frauderisico de kans op verwerking van controleverschillen inderdaad significant verhogen. Maar als accountants hebben gesignaleerd dat er significante risico's inzake complexe en ad hoc posten zijn, wordt de kans op correctie juist lager. We hebben hier nog geen verklaring voor kunnen vinden³⁴.

3.2.4 Bijzondere omstandigheden van het gecontroleerde bedrijf

Een bijzondere context bestaat wanneer voor het topmanagement een aanzienlijk deel (meer dan 50%) van haar inkomen uit prestatiebeloning verkrijgt. We verwachten dat door de prestatiebeloning de druk op de accountant kan toenemen en het bestuur minder vaak controleverschillen laat corrigeren. Uit onze analyses blijkt dit effect echter niet op te treden.

Als een bedrijf beursgenoteerd is, verwachten we dat de accountant conservatiever is vanwege de zichtbaarheid van de organisatie en het toezicht door de AFM. Uit tabel 5 blijkt dat bij een beursnotering dit effect inderdaad optreedt.

Indien een bedrijf verlies maakt dan wordt de kans op verwerking significant groter. De accountant wordt dan dus voorzichtiger. Daar staat tegenover dat als de organisatie goede resultaten realiseert, de kans op correcties afneemt.

3.2.5 Specialisatie van de accountant en controleverschillen

Hoe kennis van specialisten wordt aangewend bij de afweging van het al dan niet laten corrigeren van controleverschillen is op voorhand niet duidelijk. Het kan zijn dat een specialist door zijn kennis meer beslist is en meer aandringt op verwerking van controleverschillen. Het kan ook zijn dat de specialist door zijn kennis goed kan inschatten wat het risico is bij niet verwerking en de uitersten van acceptabele oplossingen zoekt. Uit

---

³⁴ Wel zullen complexe en ad hoc posten vaak separaat worden gecontroleerd door de accountant. Dit effect ziet niet op deze posten zelf, maar op de context van de aanwezigheid van complexe en ad hoc posten.

de analyse in tabel 5 blijkt echter dat de betrokkenheid van specialisten geen effect heeft op de kans op correctie

3.2.6 Onafhankelijkheid en de verwerking van controleverschillen

Allereerst analyseren we de invloed van de omvang van de gecontroleerde organisatie. Wright en Wright (1997) observeerden dat bij grote cliënten de kans op correctie afneemt. Uit tabel 5 blijkt dat hoe groter de organisatie, hoe lager de kans is dat een controleverschil gecorrigeerd wordt.

Vervolgens hebben we beoordeeld in hoeverre verstrekken van NAS de verwerking van controleverschillen beïnvloedt. Bij de discussie over de onafhankelijkheid van de accountant is het belangrijk onderscheid te maken tussen de *veronderstelde* onafhankelijkheid (onafhankelijkheid in schijn) en de *werkelijke* onafhankelijkheid in denken en doen (onafhankelijkheid in wezen) (Nadere Voorschriften inzake Onafhankelijkheid van de openbaar accountant, NVO). Voor de veronderstelde onafhankelijkheid laat wetenschappelijk onderzoek zien (Francis en Ke, 2006; Lim en Tan, 2008) dat kapitaalmarkten het verlenen van veel NAS als bedreiging zien voor de kwaliteit van de controle. Echter, het beeld dat uit de wetenschappelijke literatuur naar voren komt bij onafhankelijkheid in wezen, is genuanceerder. De uitkomsten van deze onderzoeken zijn vaak niet consistent (Frankel e.a., 2002; Larcker en Richardson, 2004; Ashbaugh e.a., 2003; Chung en Kallapur, 2003; Kinney e.a., 2004; Srinidhi en Gul, 2007; Lim en Tan, 2008, Van Buuren, 2009). Toch laat een aantal onderzoeken zien dat het verlenen van NAS, gemeten met de ratio non-audit services gedeeld door de audit fee, een negatief effect heeft op de kwaliteit van de jaarrekening (Frankel e.a., 2002; Larcker en Richardson, 2004; Ashbaugh e.a., 2003; Chung en Kallapur, 2003; Srinidhi en Gul, 2007). De beperking van deze onderzoeken is dat de invloed van NAS op de controlekwaliteit indirect gemeten wordt aan de hand van jaarrekeninggegevens nadat controle heeft plaatsgevonden. In ons onderzoek kunnen we de invloed directer meten, doordat we de invloed van NAS op het al of niet verwerken van controleverschillen kunnen analyseren. De NVO beschouwt het verlenen van adviesopdrachten als een bedreiging voor de onafhankelijkheid. Het ligt daarom in de lijn der verwachting dat wanneer een belangrijk deel van de omzet bij een cliënt uit NAS diensten bestaat, de kans op correctie van controleverschillen significant lager is.

Wij gebruiken voor de bepaling van wat een belangrijk deel aan NAS is, de grens van meer dan 30% aan NAS ten opzichte van de controlekosten³⁵.

In 25% (37 van de 147) van alle organisaties wordt meer dan 30% aan NAS besteed. Dit zelfde percentage van 25 (20 van de 81) is van toepassing op beursgenoteerde

---

³⁵ In de analyses hebben we als alternatief ook grenzen gebruikt van 10% en 20% van de overige advieskosten ten opzichte van de controlekosten. Echter, uit onze analyses blijkt dat de effecten voornamelijk betrekking hebben op meer dan 30% NAS.

ondernemingen, waarbij bij 10% (8 van de 81) van de ondernemingen meer dan 30% aan overig advies (zonder belastingadvies) wordt besteed. Uit tabel 5 blijkt dat het verlenen van meer dan 30% aan NAS, de kans op correctie van controleverschillen significant afneemt. Op grond van onze analyse schatten we dat de kans op verwerking 3 maal lager is³⁶, indien meer dan 30% NAS wordt verleent. Indien we belastingadvies en overige advies afzonderlijk analyseren, blijkt dat dit effect zich alleen bij overig advies voordoet. Uit een aanvullende analyse blijkt dat wanneer er *minder* dan 30%³⁷ van de totale controlekosten aan overig advies wordt verleend, er geen significant effect op de verwerking van de controleverschillen is. Het negatieve effect van NAS constateren we bij zowel belangrijke als minder belangrijke controleverschillen, met dit verschil dat we bij belangrijke controleverschillen alleen effect vinden van overig advies (NAS exclusief belastingadvies)³⁸.

Ook bij beursgenoteerde organisaties blijkt NAS van belang te zijn. Bij beursgenoteerde bedrijven met meer dan 30% NAS wordt gemiddeld 61% (28 van 46) van de controleverschillen verwerkt en bij niet beursgenoteerde organisaties is dit 8% (4 van 48)³⁹. Ondanks het hogere verwerkingspercentage bij beursgenoteerde organisaties, constateren we dat de kans op verwerking van controleverschillen significant lager is indien meer dan 30% NAS is verleend.

Daarnaast hebben we de invloed van de duur van cliëntrelatie beoordeeld. Ook bij de beoordeling van de effecten van de duur van de cliëntrelatie is het belangrijk onderscheid te maken tussen veronderstelde effecten door jaarrekeninggebruikers en werkelijk effecten op de controlekwaliteit. Zo wordt een langere duur van de cliëntrelatie met de accountantsfirma als positief gewaardeerd door kapitaalmarkten (Ghosh en Moon, 2005). Echter, de onderzoeken naar de effecten van de duur van de cliëntrelatie op de controlekwaliteit geven geen consistente uitkomsten. Zo zijn er diverse onderzoeken die negatieve effecten van een lange cliëntrelatie observeren (Carey en Simnett, 2006; Geiger en Raghunandan, 2002; O'keefe e.a., 1994 en Copley en Doucet, 1993). Anderzijds zijn er ook onderzoeken die positieve effecten observeren van een lange cliëntrelatie op de controlekwaliteit (Carcello en Nagy, 2004; Caramanis en Lennox, 2008; Chen e.a., 2008;

---

³⁶ Zie bijlageboek, hoofdstuk 4 voor details. Betreft exponent van coëfficiënt van NAS minus 1: $(e^{1,431}-1) \approx 3$ met een 95% betrouwbaarheidsinterval van 0,2 tot 14.

³⁷ Dit effect betreft de groep 10%-30% aan overige dienstverlening. In deze analyse zijn de effecten van overige dienstverlening zowel in totalen als afzonderlijk belastingadvies en overige adviesdiensten beoordeeld.

³⁸ Dit blijkt uit een analyse met alleen belangrijke controleverschillen (resultaatimpact, jaarrekeningpost impact, meer dan 20% van de planningsmaterialiteit) met in totaal 215 observaties.

³⁹ Bij het verlenen van meer dan 30% aan overig advies (NAS exclusief belastingadvies) wordt bij beursgenoteerde ondernemingen 50% (9 van 18) verwerkt en bij niet beursgenoteerde organisaties 0% (0 van 5)

Manry e.a., 2008). Joe e.a. (2011) rapporteren dat een lange duur van de cliëntrelatie niet leidt tot minder correcties van resultaat-verlagende controleverschillen, maar wel van andere minder belangrijke controleverschillen.

Uit tabel 5 blijkt dat bij 51% van de organisaties de duur van de cliëntrelatie met de accountantsfirma langer is dan 10 jaar. Dit blijkt de kans op verwerking van controleverschillen te vergroten. Hetzelfde geldt voor de duur van de cliëntrelatie met de individuele externe accountant. Indien deze relatie langer dan 5 jaar is, is de kans op correctie ook hoger. Bij 39% van de organisaties is de relatie met de verantwoordelijke accountant langer dan vijf jaar. De positieve invloed van een lange cliëntduur geldt voor zowel belangrijke als voor minder belangrijke controleverschillen⁴⁰.

Tevens hebben we beoordeeld wat de effecten zijn van een korte duur van de cliëntrelaties (langer dan 1 jaar en korter dan 4 jaar) en van een middellange duur (4 tot 10 jaar voor firma's en 4 tot 5 jaar voor accountants). Dit blijkt geen effect te hebben op de kans van de correctie van controleverschillen.

3.3 Overige aanpassingen in de jaarrekening en overige financiële communicatie

3.3.1 Impact en reden voor aanpassingen

De externe accountant beoordeelt bij de controle niet alleen de financiële cijfers in de jaarrekening, maar beoordeelt ook of er een adequate toelichting is op de balans en winst- en verliesrekening in de jaarrekening en of het directieverslag bij de economische realiteit en jaarrekening past. Organisaties communiceren niet alleen via de jaarrekening, maar ook via persberichten en overige rapporten. In de vragenlijst hebben we de accountants verzocht de vijf belangrijkste controlebevindingen inzake de toelichting op de balans en winst en verliesrekening of de overige financiële communicatie (bijvoorbeeld kwartaalcijfers) te beschrijven. Deze vraag is als 'geholpen' vraag geformuleerd, want in de vragenlijst is een lijst met onderwerpen gegeven waarop de aanpassing betrekking kan hebben. Ook konden accountants onderwerpen zo nodig aanvullen. De resultaten zijn gepresenteerd in tabel 6.

Van de 147 organisaties hebben accountants bij 114 organisaties (77%) een aanpassing van onderdelen van de toelichting op de balans en winst- en verliesrekening in de jaarrekening of in een andere rapportage, zoals kwartaalrapportages, gevraagd. In totaal betreft dit 307 aanpassingen, waarvan er 23 te divers zijn om zinvol geclassificeerd te worden. Daarom is de analyse in tabel 6 gebaseerd op 284 aanpassingen.

---

⁴⁰ Dit blijkt uit een analyse met alleen belangrijke controleverschillen. Zie bijlageboek voor details van deze analyse.

In circa 60% (170 van 284) vormen fouten en onduidelijkheden in de tekst of bij de tekst opgenomen cijfers en figuren de reden voor de gevraagde aanpassingen. Het percentage aanpassingen (impact) verschilt significant over de toelichtingscategorieën. De ‘risicoparagraaf en beloningsbeleid’ (van het topmanagement) en ‘overige toelichtingsvereisten’ worden hierbij vaak genoemd.

In circa 40% (114 van 284) van de gevallen leidt de aanpassing volgens de accountant tot een *uitgebreidere* toelichting of tot een *relevantere* toelichting. Er zijn tussen de type toelichtingen overigens geen significante verschillen in de mate van aanpassingen.

3.3.2 Reden voor aanpassing

Tabel 6 presenteert de redenen waarop een accountant zijn verzoek tot aanpassing van de toelichting baseert. Ten eerste baseert de accountant zich op ‘best practice’ voorbeelden die meestal zijn verstrekt door bijvoorbeeld de accountantsfirma of de NBA.

Tabel 6 Impact en reden van overige aanpassingen in jaarverslag en overige communicatie

	Overige aanpassingen per soort toelichting:						Overige Toelichtingsvereisten	Totaal
	Balans, Winst en Verliesrekening		Directieverslag		Risico-paragraaf en belonings-beleid			
	Activa	Financiële instrumenten	EV, voorziening en LVV	W&V	Bedrijfsontwikkelingen			
Impact aanpassing door accountant:								
Aanpassing van tekst, cijfers en figuren	28	8	18	15	14	36	51	170
Meer en/of relevantere toelichting	<u>22</u>	<u>10</u>	<u>11</u>	<u>5</u>	<u>10</u>	<u>24</u>	<u>32</u>	<u>114</u>
Totaal aanpassingen	50	18	29	20	24	60	83	284
Reden voor aanpassing is gebaseerd op^a:								
Voorbeeldrapportages	19	9	7	3	10	26	38	112
Specifieke oplossing	16	3	6	10	5	10	16	66
Regelgeving	24	7	18	11	12	32	35	139
Bezwaren bestuur:								
Gevoelige informatie	11	6	7	2	4	14	19	63
Opleveren kost (te) veel	8	4	1	3	3	1	10	30

Deze analyse is gebaseerd op 114 organisaties met 284 aanpassingen.

W&V=winst & verliesrekening; EV= eigen vermogen

^a accountants konden meerdere redenen opgeven per gevraagde aanpassing

Daarnaast moeten de externe accountant en zijn controleteam zelfstandig uitwerken wat en hoe moet worden toegelicht, of met andere woorden, hoe een bedrijfsspecifieke oplossing

is ontwikkeld. Ook kan het zijn dat wet- en regelgeving specifieke eisen stelt aan de toelichting. Per aanpassingsverzoek konden accountants meerdere redenen noemen.

Belang van voorbeeldrapportage (best practice)

Uit tabel 6 blijkt dat voorbeeldrapportages voor de accountant een belangrijk instrument zijn om te bepalen welke informatie opgenomen moet worden. In 39% (112 van 284) van de aanpassingen worden voorbeeldrapportages als reden genoemd. In 23% (66 van 284) van de gevallen is een oplossing door het audit team ontwikkeld en in 49% (139 van 284) wordt regelgeving genoemd. Het gebruik van voorbeeldrapportages is niet specifiek toe te schrijven aan een branche.

Bedrijfsspecifieke oplossingen door het controleteam

Best practice rapportages blijken in de praktijk nuttig, maar verlangt veelal ook een nadere uitwerking. Bij de sector Productie en Dienstverlening blijkt in 45% van de aanpassingen van de winst en verliesrekening een oplossing door het audit team te zijn ontwikkeld (resultaten niet afgebeeld). Bij de sector Banken en Verzekeraars geldt dat aanvullend op de best practices bij het 'eigen vermogen, voorzieningen en lang vreemd vermogen' (67%) en het directieverslag ten aanzien van bedrijfsontwikkelingen (50%) door het auditteam een bedrijfsspecifieke oplossing te zijn gevonden (resultaten niet afgebeeld).

Regelgeving

Tot slot wordt regelgeving vaak genoemd als reden voor aanpassingen aan toelichtingen op de onderdelen activa, 'eigen vermogen, voorzieningen en lang vreemd vermogen', de resultatenrekening, bedrijfsontwikkelingen en de risico-paragraaf. Opvallend is dat de regelgeving omtrent financiële instrumenten niet genoemd wordt bij banken en verzekeraars en sociale instellingen (resultaten niet afgebeeld). Hetzelfde geldt voor de risico- en beloningsparagraaf bij sociale instellingen (resultaten niet afgebeeld).

3.3.3 Opvolging van aanpassingsverzoek

Volgens de accountants is 95% van de gevraagde aanpassingen ook (grotendeels) verwerkt (270 van de 284). Uit tabel 6 blijkt dat het bestuur van de gecontroleerde organisaties in circa 22% (63 van 284) van de gevraagde aanpassingen wel bezwaren heeft geuit, omdat de informatie concurrentiegevoelig zou zijn. In circa 10% (30 van 284) van de aanpassingen zou het bestuur vinden dat oplevering van de informatie teveel tijd en geld kost. Ook dit bezwaar is niet toe te schrijven aan een bepaald soort toelichting. Ondanks deze bezwaren wordt het merendeel van de gevraagde aanpassingen verwerkt.

3.4 Conclusie

In dit hoofdstuk is de impact van de controle op de jaarrekening en de toelichting daarop beschreven. Op grond van ons onderzoek trekken we de volgende conclusies:

- 27% Van alle controleverschillen heeft een belangrijke impact op het resultaat met meer dan 5% bijstelling naar boven of beneden danwel met bijstelling van kritische grenzen, zoals het voldoen aan kredietarrangement of de verwachtingen van analisten. Van deze belangrijke controleverschillen wordt circa 68% verwerkt;
- 36% Van alle controleverschillen (zowel belangrijke en minder belangrijke wordt verwerkt in de jaarrekening. Daarvan wordt 64% niet gecorrigeerd, ondanks dat het bestuur het in 89% ⁴¹ van de gevallen 'eens' is met de accountant.
- Circa 70% van de controleverschillen is al vermoed in de planningsfase (risicoanalyse en cijferbeoordeling) van de jaarrekeningcontrole. Dit benadrukt het belang van de planningsfase. In circa 25% van de controleverschillen, zijn deze achteraf opgemerkt tijdens de evaluatie van het verzamelde controleinformatie.
- Controleverschillen (zowel belangrijke als minder belangrijke) worden in circa 75% van de gevallen besproken met de AC en/of de RvC. Tevens wordt circa 60% van de (zowel belangrijke als minder belangrijke) controleverschillen gemeld in het accountantsverslag.
- Kwalitatieve factoren voor de materialiteitbepaling hebben effect op de mate van verwerking van controleverschillen. Hetzelfde geldt voor factoren die benoemd zijn bij de risicoanalyse. Bij beursgenoteerde ondernemingen en ondernemingen die verliesgevend zijn worden controleverschillen vaker verwerkt.
- Hoe groter de cliënt, hoe minder aanpassingen er plaatsvinden van minder belangrijke controleverschillen.
- Indien er meer dan 30% aan NAS wordt verleend bij controlecliënten, neemt de kans op aanpassing van verschillen af. Zolang dit percentage van overig advies beneden de 30% blijft is er geen significant negatief effect op de correctie van controleverschillen gevonden. Bij 37 van de 147 organisaties (25%) is meer dan 30% aan belasting- en overige adviesdiensten verleend. Voor het verlenen van meer dan 30% aan belastingadvies afzonderlijk hebben we geen effecten gevonden.
- De duur van cliënt relatie heeft een positieve uitwerking op de verwerking van zowel belangrijke als minder belangrijke controleverschillen. Zowel voor de relatie met de firma niveau als voor de relatie met de individuele externe accountant geldt dat hoe langer de relatie duurt, hoe groter de kans op verwerking is van controleverschillen.

---

⁴¹ Van de niet-gecorrigeerde controleverschillen is door de accountants ingevuld dat 67% een feitelijke onjuistheid en is in 65% van de controleverschillen is volgens de accountant er geen discussie over de hoogte bedrag.

- 95% Van de voorgestelde aanpassingen in toelichtingen op de balans en winst- en verliesrekening in de jaarrekening wordt verwerkt. De voorbeeldrapportages (best practices) blijken een belangrijk hulpmiddel bij het bepalen van aanpassingen. Naast toelichting op balans en winst- en verliesrekening, worden ook de 'risicoparagraaf en beloningsbeleid' (van het topmanagement) hierbij vaak genoemd.

4 Management letter

Belangrijkste conclusies in dit hoofdstuk zijn:

- De management letter bevat een groot aantal verschillende onderwerpen, uiteenlopend van schattingen in de jaarrekening, risk management tot effectiviteit van bedrijfsprocessen en automatisering;

- 55% Van de punten uit de management letter wordt opgevolgd en 31% wordt nader bestudeerd door het bestuur. In 14% van de gevallen volgt het bestuur het advies niet.

4.1 Relevantie en soorten onderwerpen in de management letter

In hoofdstuk 3 is de impact van de controle beschreven op de jaarrekening en de toelichting daarop. In dit hoofdstuk beschrijven we de impact van de controle op de organisatie van ondernemingen en bedrijfsprocessen.

Als sluitstuk van de controle heeft de accountant de wettelijke plicht⁴² zijn controlebevindingen te melden aan het bestuur en de RvC. Gebruikelijk is dat de accountant twee rapporten opstelt. De ene, de management letter, bevat controlebevindingen gericht op de effectiviteit van de interne organisatie en de beheersing van bedrijfsprocessen. De tweede rapportage betreft het AR dat ten behoeve van de RvC wordt opgesteld. In het accountantsverslag worden de belangrijkste punten uit de management letter opgenomen en de controlebevindingen voortkomend uit de toetsing van posten in de jaarrekening en de toelichting daarop alsmede het oordeel over de getrouwheid van de jaarrekening. Tevens is de accountant verplicht in het accountantsverslag zijn controlebevindingen te melden betreffende de betrouwbaarheid en continuïteit van de geautomatiseerde gegevensverwerking.

Wij hebben in de vragenlijst aan de externe accountants gevraagd de vijf belangrijkste management letter punten te beschrijven. Deze vraag is in de vorm van een 'geholpen vraag' gesteld, waarbij een lijst met potentiële management letter onderwerpen is gegeven. Deze lijst was niet limitatief, accountants konden andere onderwerpen toevoegen. Vervolgens zijn door ons de onderwerpen gecategoriseerd naar zeven hoofdonderwerpen. De resultaten zijn gepresenteerd in tabel 7.

In totaal zijn 375 management letter punten genoemd door de accountants, betrekking hebbend op 104 organisaties. Voor 43 organisaties van de 147 organisaties (29%) is geen management letter opgesteld. Hiervan zijn 11 bedrijven die onderdeel zijn van een groter buitenlands bedrijf en in acht gevallen is de administratie uitbesteed aan een

---

⁴² Burgerlijk Wetboek, boek 2, titel 9, artikel 393 en is nader uitgewerkt in de controlestandaard NV COS 260.

uitvoeringsorganisatie (met name bij pensioenfondsen). In 3 gevallen is geen management letter opgesteld omdat het management er niet mee vertrouwd is of de inhoud te algemeen van aard vindt. In de overige gevallen zijn de management letter punten in het accountantsverslag opgenomen (6x), of vermeld in de rapportage van de interne accountantsdienst (3x) of vond mondelinge overdracht plaats (10x). Bij twee bedrijven is de management letter opgesteld op divisie niveau.

Tabel 7 Relevantie en impact van de management letter onderwerpen

	Onderwerpen in management letter							Totaal
	Onzekerheid in jaarcijfers	Functiescheiding	Regelgeving	Bedrijfsprocessen	Interne inform. voorziening	Risico management	Automatisering	
Relevantie								
Directe financiële risico's	23	19	10	5	2	16	9	84
Fraude risico's	2	35	1	7	2	6	11	64
Kwaliteit informatie	14	11	20	22	24	16	31	138
Niet voldoen regelgeving	2	2	20	2	0	9	0	35
Verbetering bedrijfsprocessen	0	3	0	23	6	10	12	54
Totaal	41	70	51	59	34	57	63	375
<i>Percentage onderwerp</i>	<i>11%</i>	<i>19%</i>	<i>14%</i>	<i>16%</i>	<i>9%</i>	<i>15%</i>	<i>17%</i>	<i>100%</i>
Verdeling naar branche								
Productie en dienstverlening	24	58	25	27	22	44	38	238
Banken en verzekeraars	12	7	19	23	8	8	23	100
Sociale instellingen	5	5	7	9	4	5	2	37
Opvolging management letter^a								
Wil niet of beperkt uitvoeren	4	11	5	7	6	10	8	51
Uitvoering uitgesteld	5	31	11	13	14	21	21	116
Advies uitgevoerd	28	30	33	39	14	25	32	201
Totaal	37	72	49	59	34	56	61	368

Deze analyse is gebaseerd op 375 management letterpunten van 104 organisaties

^a er zijn 7 missende waarden in deze analyse

Tabel 7 laat zien dat 11% van de management letter punten betrekking heeft op schattingen, resultaatbepaling en andere onzekerheden in de jaarrekening, 19% op problemen met functiescheiding, 14% op het niet voldoen aan regelgeving, 16% op effectiviteit van aan de controle relateerde bedrijfsprocessen, 9% op de kwaliteit van interne informatievoorziening, 15% op risico management processen en 17% op onderwerpen betreffende automatisering.

Aan accountants is gevraagd op welke risico's de management letter punten betrekking hebben. Meerdere antwoorden konden worden gegeven per management letter punt. In

22% (84 van 375) geeft de accountant aan dat het punt een direct financieel risico betreft voor de organisatie. In 17% (64 van 375) wordt een fraude risico gesignaleerd, voornamelijk vanwege gebreken in de functiescheiding (35 van 64). Risico's betreffende gebrekkige kwaliteit van de informatie ten behoeve van interne besluitvorming worden het vaakst genoemd (138), waarbij oorzaken liggen bij niet voldoen aan regelgeving (20), een ineffektieve beheersing van bedrijfsprocessen (22) en gebrekkige interne processen inzake informatievoorziening (24).

De genoemde onderwerpen variëren per sector. Zo wordt gebrekkige functiescheiding en onvoldoende kwaliteit van risicomanagement processen significant vaker genoemd bij de sector Productie en Dienstverlening. Daarentegen worden bij de sectoren Banken en Verzekeraars en Sociale instellingen significant vaker de onderwerpen 'voldoen aan regelgeving' en 'ineffectieve bedrijfsprocessen' genoemd. Tevens wordt bij de sector Banken en Verzekeraars significant vaker het automatiseringsproces behandeld in de management letter.

Tot slot is een aanvullende analyse uitgevoerd naar de samenhang tussen onderwerpen en de omvang van de organisatie (resultaten zijn niet afgebeeld). Uit deze analyse blijkt dat onzekerheden in de jaarrekening zich significant vaker voordoen bij zeer grote organisaties: (25%) ten opzichte van het gemiddelde (12%). Tevens blijkt dat problemen rondom functiescheiding het vaakst voorkomen bij de kleinere organisaties met controlekosten tussen de €50.000 - € 250.000: 25% ten opzichte van 17% gemiddeld.

4.2 Impact van de management letter punten

Van de management letter punten zijn volgens de accountants 55% geheel of in belangrijke mate opgevolgd door het bestuur, terwijl in 31% van de punten het bestuur opvolging heeft uitgesteld tot volgend jaar, maar wel heeft toegezegd het advies serieus te bestuderen (resultaten niet afgebeeld). In 14% van de management letterpunten heeft het management aangegeven deze niet te zullen opvolgen. Uit de analyses blijkt dat management letter punten over onzekerheden in de jaarrekening, niet voldoen aan regelgeving en ineffektieve bedrijfsprocessen het vaakst worden opgevolgd.

4.3 Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we de relevantie, soorten onderwerpen en de impact van de management letter onderzocht. We trekken op grond van onze analyses de volgende conclusies:

- De management letter bevat een groot aantal verschillende onderwerpen, uiteenlopend van schattingen in de jaarrekening, risk management tot effectiviteit van bedrijfsprocessen en automatisering;

- 55% Van de management letter punten wordt opgevolgd door het bestuur, 31% van de punten wordt uitgesteld tot volgend jaar, onder toezegging dat het advies serieus wordt beoordeeld en slechts in 14% heeft het advies naast zich neergelegd.

5. Conclusies en aanbevelingen

5.1 Conclusies

Dit onderzoek is gericht op het vergroten van de kennis en het inzicht rond kritische onderdelen in het proces van accountantscontrole. Wij hebben hiermee twee doelen:

- Het inzichtelijk maken van de impact van de jaarrekeningcontrole bij grote ondernemingen, organisaties van openbaar belang (OOB) en verwante organisaties in Nederland.
- Inzicht geven in de afwegingen die accountants maken in de dynamische en complexe omgevingen waarin zij opereren.

Wij hebben ons onderzoek verricht op basis van 147 door externe accountants ingevulde vragenlijsten over controles bij OOB's in Nederland. De vragenlijsten zijn geanonimiseerd. In het onderzoek komen drie kritische onderwerpen aan de orde: de afwegingen bij het plannen van de controle, de mate van verwerking van controleverschillen en de rapportage van controlebevindingen in de management letter.

Wij hebben ons onderzoek verricht op basis van 147 door externe accountants ingevulde vragenlijsten over controles bij OOB's in Nederland. De vragenlijsten zijn volledig geanonimiseerd. In het onderzoek komen drie kritische onderwerpen aan de orde: de afwegingen bij het plannen van de controle, de mate van verwerking van controleverschillen en de rapportage van controlebevindingen in de management letter.

De belangrijkste conclusies zijn:

- De meeste accountants kiezen in de planningsfase voor een brede insteek van de controle. Zij betrekken diverse bedrijfs- en significante risico's in hun risicoanalyse. De samenhang tussen de keuzes van het bestuur omtrent de bedrijfsvoering en de kwaliteit van de jaarrekening komt hierin tot uitdrukking. Deze samenhang vereist een goede kennis van de dynamiek en de complexiteit van de controleerde organisatie. De accountant blijkt de abstractere, maar zeer relevante en belangrijke bedrijfsrisico's minder vaak te signaleren. De controlewerkzaamheden voor deze categorie blijven voornamelijk beperkt tot het inwinnen van inlichtingen bij de gecontroleerde organisatie;
- 27% Van de controleverschillen heeft een belangrijke impact op het resultaat. Hierbij geldt een bijstelling van meer dan 5% naar boven of beneden en op kritische grenzen, zoals het voldoen aan kredietarrangement of voldoen aan verwachtingen van analisten. Van deze belangrijke controleverschillen wordt gemiddeld 68% verwerkt.

- 36% Van alle controleverschillen wordt in de jaarrekening verwerkt. 64% van de controleverschillen wordt niet gecorrigeerd, ondanks dat het bestuur het in 89% van deze verschillen 'eens' is met de accountant;
- Het verlenen van meer dan 30% NAS ten opzichte van de totale controlekosten van de jaarrekening, verlaagt de kans op correctie van zowel belangrijke als minder belangrijke controlebevindingen. Het verlenen van veel overige adviesdiensten naast de jaarrekeningcontrole heeft dus een negatieve invloed op de impact van de controle. Bij 37 van de 147 organisaties (25%) is meer dan 30% aan NAS verleend. Voor het verlenen van NAS onder de 30% hebben wij geen negatieve effecten geconstateerd.
- De duur van cliënt-relatie heeft een positief effect op de impact van de controle. Externe accountants die een cliënt-relatie hebben van meer dan 5 jaar, krijgen zowel belangrijke als minder belangrijke controleverschillen vaker gecorrigeerd. Hetzelfde geldt voor accountantsfirma's met een cliënt relatie van langer dan 10 jaar.
- De management letter bevat veel verschillende onderwerpen, variërend van schattingen in de jaarrekening en risk management tot effectiviteit van bedrijfsprocessen en automatisering;
- 55% Van de management letter punten worden opgevolgd door het bestuur. 31% Van de adviezen wordt uitgesteld tot het daarop volgende jaar, onder toezegging dat het advies serieus door het bestuur wordt beoordeeld. 14% Van de adviezen wordt niet opgevolgd door de organisatie.

5.2 Beperkingen onderzoek

Dit onderzoek kent onder andere de volgende beperkingen. Veel gegevens in de vragenlijst zijn gevraagd in de vorm van schalen en niet in de exacte bedragen of aantallen. Dit maakt dat de meting van de effecten van factoren en elementen minder nauwkeurig zijn, waardoor mogelijk bepaalde effecten ten onrechte niet gemeten worden.

Verder is een risico met vragenlijsten onderzoek dat de vragen niet begrepen worden of onjuist worden geïnterpreteerd, zeker als het complexe vragen betreft. Het kan zijn dat bepaalde vragen niet direct beschikbaar waren uit het controledossier, vanwege de opbouw van het controledossier. De onderzoekers hebben geen toezicht kunnen houden op het juist invullen van de vragenlijsten bij kantoren. Overigens hebben we goede ervaringen met de vragenlijst in het project "risk assessment en materialiteit". Tevens hebben we tussendoor navraag gedaan bij de contactpersonen van de kantoren en hieruit bleken geen inhoudelijke problemen van de vragenlijst. Verder hebben we zoveel als mogelijk verwezen naar de controlestandaarden of begrippen daaruit gebruikt.

Verder hebben wij geen mogelijkheden vast te stellen of de accountantskantoren een selectie hebben gemaakt in de kwaliteit van de controleopdrachten. Gevolg is dat de

resultaten mogelijk een te positief beeld geven van de werkzaamheden van de accountant. We hebben geen signalen gehad dat deze selectie heeft plaatsgevonden.

De bepaling of posten alleen of tezamen materieel zijn kunnen wij niet bepalen vanuit de vragenlijst, alleen maar in redelijkheid veronderstellen dat ze materieel zijn kunnen zijn. In dit onderzoek noemen we dergelijke posten 'belangrijke' controleverschillen.

In de analyses gaan we ervan uit dat de accountant juiste bevindingen heeft en het gelijk aan zijn zijde heeft. Echter, omdat accountantscontrole mensenwerk is hoeft dat niet altijd het geval te zijn.

Lijst met begrippen en afkortingen

Aanpassing(sverzoeken)

Met aanpassingen bedoelen we in dit onderzoek controlebevindingen inzake tekortkomingen, omissies en onjuistheden in het directieverslag en de toelichtingen bij de jaarrekening.

AR: Accountantsrapport (accountantsverslag)

Rapport van de accountant aan het toezichthoudende orgaan en het bestuur van een organisatie met daarin zijn bevindingen naar aanleiding van de jaarrekeningcontrole. De accountant rapporteert hierin de belangrijkste punten uit de management letter en de bevindingen naar aanleiding van de jaareindecontrole alsmede de motivatie voor de strekking van de accountantsverklaring.

AFM

Autoriteit Financiële Markten

Assuranceopdracht

De opdracht, waarbij de externe accountant een conclusie formuleert die is bedoeld om het vertrouwen van de beoogde gebruikers, niet zijnde de verantwoordelijke partij, in de uitkomst van de evaluatie van of de toetsing van het object van onderzoek ten opzichte van de criteria, te versterken. De uitkomst van de evaluatie of de toetsing van het object van onderzoek is de informatie die het gevolg is van de toepassing van omschreven criteria.

Bedrijfsrisico

Risico voortkomend uit belangrijke voorwaarden, gebeurtenissen, omstandigheden, handelingen of het achterwege laten van handelingen, die een negatief effect kunnen hebben op het vermogen van de entiteit om haar doelstellingen te bereiken en haar strategieën uit te voeren, dan wel uit het bepalen van ongeschikte doelstellingen en strategieën.

Belangrijke controleverschillen en belangrijke impact of invloed

Met belangrijke controleverschillen (zie ook omschrijving controleverschil) bedoelen we in dit rapport controleverschillen die *redelijkerwijs* als materiële onjuistheid of tekortkoming in de jaarrekening kunnen worden aangemerkt. Echter, we hebben te weinig informatie ter beschikking om vast te stellen dat het daadwerkelijk een materiële onjuistheid of tekortkoming is.

Met de omschrijving ‘belangrijke impact of invloed’ doelen we in dit rapport dat we redelijkerwijs vermoeden dat het effect van materiële betekenis is.

BTA

Besluit Toezicht Accountantskantoren

Controlebevinding

Controlebevindingen betreffen de lijst met geconstateerde onjuistheden (zoals controleverschillen) en andere tekortkomingen van een object van onderzoek (bijvoorbeeld de jaarrekening)

Controleverschil

Een verschil tussen het bedrag, de rubricering, de presentatie of de toelichting van een gerapporteerd item in een financieel overzicht en het bedrag, de rubricering, de presentatie of de toelichting dat/die wordt vereist om in overeenstemming te zijn met het van toepassing zijnde stelsel inzake financiële verslaggeving. Afwijkingen kunnen voortkomen uit fouten of uit fraude. Wanneer de accountant een oordeel tot uitdrukking brengt over de vraag of de financiële overzichten, in alle van materieel belang zijnde opzichten getrouw zijn weergegeven, dan wel dat zij een getrouw beeld geven, bevatten afwijkingen ook aanpassingen van bedragen, rubriceringen, presentatie of toelichtingen die, naar het oordeel van de accountant, noodzakelijk zijn om de financiële overzichten in alle van materieel belang zijnde opzichten getrouw te kunnen presenteren, dan wel om een getrouw beeld te geven.

Externe accountant

Een externe accountant de natuurlijke persoon die werkzaam is bij of verbonden is aan een accountantsorganisatie en die verantwoordelijk is voor de uitvoering van een wettelijke controle.

Inherente risico

Zie risico van afwijking van materieel belang

Interne beheersingsrisico

Zie risico van afwijking van materieel belang

Kritische grens van controleverschillen

Met kritische grens van controleverschillen doelen we op de kwalitatieve materialiteit van een controleverschil.

Management letter

Rapport van de accountant aan het bestuur van een organisatie met controlebevindingen voortkomend uit zijn controle van de effectiviteit van interne bedrijfs- en gegevensverwerkende processen.

Materialiteit

Met materialiteit bedoelen we in dit rapport planningsmaterialiteit. Met *kwantitatieve materialiteit* doelen we op onjuistheden en omissies die vanwege de relatieve grootte (Euro's) van belang zijn. Met *kwantitatieve materialiteit* doelen we op onjuistheden en omissies die vanwege hun aard van belang zijn. Dit kunnen kleine bedragen zijn, maar met grote invloed op economische beslissingen.

NBA

Nederlandse Beroepsorganisatie van Accountants.

NV COS

Nadere Voorschriften voor Controle en Overige Standaarden.

NVO

Nadere voorschriften inzake onafhankelijkheid van de openbaar accountant

Planningsmaterialiteit

Afwijkingen, met inbegrip van omissies, worden verondersteld van materieel belang te zijn indien hiervan, afzonderlijk of geaggregeerd, redelijkerwijs zou kunnen worden verwacht dat zij een invloed hebben op de economische beslissingen die gebruikers op basis van de financiële overzichten nemen.

Organisatie van Openbaar Belang (OOB)

Organisaties worden als OOB aangemerkt indien:

- een in Nederland gevestigde rechtspersoon naar Nederlands recht waarvan effecten zijn toegelaten tot de handel op een gereguleerde markt als bedoeld in artikel 1:1 van de Wet op het financieel toezicht;
- een kredietinstelling met zetel in Nederland als bedoeld in artikel 1:1 van de Wet op het financieel toezicht waaraan een vergunning is verleend ingevolge die wet;
- een centrale kredietinstelling met zetel in Nederland als bedoeld in artikel 1:1 van de Wet op het financieel toezicht waaraan een vergunning is verleend ingevolge die wet;
- een levensverzekeraar of schadeverzekeraar met zetel in Nederland als bedoeld in artikel 1:1 van de Wet op het financieel toezicht waaraan een vergunning is verleend ingevolge die wet;
- een onderneming, instelling of openbaar lichaam, behorende tot een van de ingevolge artikel 2 aangewezen categorieën;

Risico van een afwijking van materieel belang

Risico van een afwijking van materieel belang - Het risico dat de financiële overzichten, voorafgaand aan controle, een afwijking van materieel belang bevatten. Dit risico bestaat uit twee componenten, als volgt beschreven op het niveau van beweringen:

- *Inherent risico* - De vatbaarheid van een bewering met betrekking tot een transactiestroom, rekeningsaldo of in de financiële overzichten opgenomen toelichting voor een afwijking die afzonderlijk of samen met andere afwijkingen van materieel belang is, voordat er rekening wordt gehouden met de eventuele daarop betrekking hebbende interne beheersingsmaatregelen;
- *Intern beheersingsrisico* - Het risico dat een afwijking kan voorkomen in een bewering met betrekking tot een transactiestroom, rekeningsaldo of een in de financiële overzichten opgenomen toelichting die, afzonderlijk of samen met andere afwijkingen van materieel belang is, niet wordt voorkomen of niet tijdig wordt ontdekt en hersteld door de interne beheersing van de entiteit.

Significant risico

Een onderkend en ingeschat risico van een afwijking van materieel belang, waaraan, naar het oordeel van de accountant, tijdens de controle speciale aandacht moet worden besteed.

Significant effect

Indien in dit rapport wordt gesproken over een significant effect, dan bedoelen we een statistisch significant effect. Indien de invloed van factor A op factor B significant is, dan is de betekenis hiervan dat met ten minste 95% betrouwbaarheid de uitspraak wordt gedaan dat dit effect geen toeval is, maar een systematisch en consistent effect betreft.

Uitvoeringsmaterialiteit

Het bedrag of de bedragen die door de accountant op een lager materialiteitsniveau dan voor de financiële overzichten als geheel is (zijn) vastgesteld om de waarschijnlijkheid dat het geheel van niet-gecorrigeerde en niet-ontdekte afwijkingen het materialiteitsniveau overstijgt voor de financiële overzichten als geheel, tot een passend laag niveau te reduceren. Indien van toepassing, verwijst uitvoeringsmaterialiteit tevens naar het bedrag of de bedragen die door de accountant zijn vastgesteld op een lager niveau of op lagere niveaus dan het materialiteitsniveau of materialiteitsniveaus voor bijzondere transactiestromen, rekeningsaldi of in de financiële overzichten opgenomen toelichtingen.

Literatuur

Hoofdstuk 2

Materialiteit

- Autoriteit Financiële Markten (2010). "Aandachtspunten Financiële Verslaggeving 2010 Toezicht Financiële Verslaggeving". www.afm.nl
- Blokdijk, H, F. Drieënhuizen, D.A. Simunic and M.T. Stein (2003). "Factors affecting auditors' assessment of planning materiality." Auditing: A Journal of Practice and Theory **22**(2, September): 297-307.
- Messier jr., W.F., N. Martinov-Bennie and A. Eilifsen (2005). "A review and integration of empirical research on materiality: two decades later." Auditing: A Journal of Practice and Theory **24**(2): 153-187.

Bedrijfsrisicos

- Bell, T.B., M.E. Peecher and I. Solomon (2005). The 21st century public company audit: conceptual elements KPMG's global audit methodology, KPMG LLP.
- Knechel, W.R. (2007). "The business risk audit: origins, obstacles and opportunities." Accounting, Organizations and Society **32**(4-5): 383-408.
- Curtis, E., and S. Turley (2007). "The business risk audit - A longitudinal case study of an audit engagement." Accounting, Organizations and Society **32**(3): 439-461.
- Van Buuren, J.P., C. Koch, C.M. van Nieuw Amerongen and A.M. Wright (2011). "The use of business risk perspectives by non-big 4 audit firms." *Working paper*. Nyenrode Business Universiteit. (July)
- Van Buuren, J.P. en N. van Nieuw Amerongen (2011) "Business Risk Auditing in de 21e eeuw, uniform toepasbaar?!" Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie **85**(10):512-520

Hoofdstuk 3

Onafhankelijkheid

- Ashbaugh, H., R. LaFond and B.W. Mayhew (2003). "Do nonaudit services compromise auditor independence? Further evidence." The Accounting Review **78**(3): 611-639.
- Chung, H. and S. Kallapur (2003). "Client importance, nonaudit services and abnormal accruals." The Accounting Review **78**(4): 931-955.
- Francis, J.R. and Ke, B. (2006). "Disclosure of fees paid to auditors and the market valuation of earnings surprises." Review of Accounting Studies **11**(December): 495-523.
- Kinney jr, W.R., Z.V. Palmrose and S. Scholz (2004). "Auditor independence, non-audit services and restatements: Was the U.S. government right?" Journal of Accounting Research **42**(3): 561-588.

- Larcker, D.F. and S.A. Richardson (2004). "Fees paid to audit firms, accrual choices corporate governance." Journal of Accounting Research **42**(3): 625-658.
- Lim, C.Y. and H.T. Tan (2008). "Non-audit service fees and audit quality: the impact of auditor specialization." Journal of Accounting Research **46**(1): 199-246.
- Reynolds, J.K. and J.R. Francis (2001). "Does size matter? The influence of large clients on office-level auditor reporting decisions." Journal of Accounting and Economics **35**(December): 375-400.
- Simunic, D. (1984). "Auditing, consulting and auditor independence." Journal of Accounting Research **12**(Autumn): 679-702.
- Srinidhi, B.N. and F.A. Gul (2007). "The differential effects of auditors' nonaudit and audit fees on accrual quality." Contemporary Accounting Research **24**(2): 595-629.

Duur cliëntrelatie

- Carey, P. and R. Simnett (2006). "Audit partner tenure and audit quality." The Accounting Review **81**(3): 653-676.
- Caramanis, C. and C. Lennox (2008). "Audit effort and earnings management." Journal of Accounting and Economics.**45**(1): 116-138
- Carcello, J.V. and A.L. Nagy (2004). "Audit firm tenure and fraudulent financial reporting." Auditing: A Journal of Practice and Theory **23**(2 (September)): 55-69.
- Chen, C.Y., C.J. Lin and Y.C. Lin (2008). "Audit partner tenure, audit firm tenure and discretionary accruals: does long auditor tenure impair earnings quality?" Contemporary Accounting Research **25**(2): 415-445.
- Chi, W. and H. Huang (2005). "Discretionary accruals, audit firm tenure and audit partner tenure: empirical evidence from Taiwan." Journal of Contemporary Accounting and Economics **1**(1): 65-92.
- Copley, P.A. and M.S. Doucet (1993). "Auditor tenure, fixed fee contracts and the supply of substandard single audits." Public Budgeting & Finance **13**(Fall): 23-35.
- Geiger, A.M. and K. Raghunandan (2002). "Auditor tenure and audit reporting failures." Auditing: A Journal of Practice and Theory **21**(1, March): 67-78.
- Ghosh, A. and D. Moon (2005). "Auditor tenure and perceptions of audit quality." The Accounting Review **80**(2): 585-612.
- Manry, D.L., T.J. Mock and J.L. Turner (2008). "Does increased audit partner tenure reduce audit quality?" Journal of Accounting, Auditing & Finance **23**(4): 553-572.
- Mansi, S.A., W.F. Maxwell and D.P. Miller (2004). "Does auditor quality and tenure matter to investors? Evidence from the bond market." Journal of Accounting Research **42**(4): 755-793.
- O'Keefe, T., D.A. Simunic and M.T. Stein (1994b). "The production of audit services: Evidence from a major public accounting firm." Journal of Accounting Research **32**(2): 241-261.

Buuren, J.P. van (2009). "On the nature of auditing: The audit partner effect. Research on the effect of individual audit partners on audit quality and the information dynamics of accounting data." Dissertation. Nyenrode Business Univerisiteit

Verwerking van controleverschillen en onderhandelingen

Beattie, V., S. Fearnley and R. Brandt (2001). Behind closed doors: what company audit is really about. Houndmills, Palgrave.

Gibbins, M., S. Salterio and A. Webb (2001). "Evidence about auditor-client management negotiations concerning client's financial reporting." Journal of Accounting Research **39**(3): 535-563.

Icerman, R.C. and W.A. Hillison (1991). "Disposition of audit-detected errors: some evidence on evaluative materiality." Auditing: A Journal of Practice & Theory **10**(1): 22-34

Joe, J. , A., and S. Wright (1997). "The impact of client and misstatement characteristics on the disposition of proposed audit adjustments." Auditing: A Journal of Practice & Theory **30**(2): 103-124

Wright, A., and S. Wright (1997). "An examination of factors affecting the decision to waive audit adjustments." Journal of Accounting, Auditing & Finance **12**(1): 15-36.

Bijlage 1 Achtergrond informatie organisaties en accountants

Tabel B1-1 Overzicht van verstuurde en ontvangen vragenlijsten

	Aantal
Totaal aantal verstuurde vragenlijsten*	485
af: OOB's die niet aan criteria voldoen	<u>-60</u>
Doorgestuurde vragenlijsten	425
af: niet ingeleverde vragenlijsten	-275
af: niet bruikbare vragenlijsten	<u>-3</u>
Resteert bruikbare vragenlijsten	147

* selectie op grond van Mintglobal Europe database en lijst met OOB's uit de transparantierapporten van accountantskantoren.

Tabel B1-2 Overzicht van organisaties naar grootte en branche

Paneel A Overzicht van alle organisaties in analyses

Controlekosten (in Euro's)	Branches			Totaal	%
	Productie en Dienstverlening	Banken en Verzekeraars	Sociale instellingen		
Klein (<50.000)	3	12	4	19	13%
50.000-100.000	11	7	10	28	19%
100.000-250.000	28	5	6	39	26%
250.000-500.000	21	5	1	27	18%
500.000-1.000.000	8	2	0	10	7%
1.000.000-2.500.000	6	4	0	10	7%
Zeer groot (>2.500.000)	10	4	0	14	9%
Totaal organisaties in analyses	87	39	21	147	100%

Paneel B Overzicht van OOB organisaties in analyses

Controlekosten (in Euro's)	OOB's		Totaal	%
	Productie en Dienstverlening	Banken en Verzekeraars		
Klein (<50.000)	1	12	13	11%
50.000-100.000	4	7	11	14%
100.000-250.000	10	5	15	19%
250.000-500.000	8	5	13	16%
500.000-1.000.000	4	2	6	7%
1.000.000-2.500.000	6	4	10	15%
Zeer groot (>2.500.000)	9	4	13	16%
Totaal OOB organisaties	42	39	81	100%

Tabel B1-3 Overzicht relatieduur cliënt-accountant naar duur en bedrijfsgrootte^a

Omvang bedrijf	Firma-cliënt duur in jaren				Externe accountant-cliënt duur in jaren				
	<4	4-10	>10	totaal	1e	2-3	4-5	>5	totaal
<50.000	0	11	7	18	0	0	5	12	17
50.000-100.000	5	8	15	28	2	5	8	10	25
100.000-250.000	8	15	17	38	7	9	13	10	39
250.000-500.000	3	9	15	27	4	7	7	8	26
500.000-1.000.000	0	2	7	9	2	1	3	3	9
1.000.000-2.500.000	1	4	5	9	3	2	3	2	10
>2.500.000	1	1	12	13	4	5	3	2	14
Totaal	18	50	78	142	22	29	42	47	140
	12%	34%	54%	100%	16%	20%	30%	34%	100%

^a voor deze analyses zijn er 5 respectievelijk 7 missende waarden

Tabel B1-4 Overzicht van specialisatie externe accountants en bedrijfsgrootte^a

Omvang bedrijf	Specialisatie in bestede uren				Specialisatie: aantal cliënten in branche				
	<15%	15-50%	>50%	totaal	1	2-3	4-10	>10	totaal
<50.000	5	3	10	18	-	0	5	12	17
50.000-100.000	11	6	11	28	2	5	8	10	25
100.000-250.000	28	7	3	38	7	9	13	10	39
250.000-500.000	16	4	7	27	4	7	7	8	26
500.000-1.000.000	2	6	1	9	2	1	3	3	9
1.000.000-2.500.000	5	2	2	9	3	2	3	2	10
>2.500.000	2	3	8	13	4	5	3	2	14
Totaal	69	31	42	142	22	29	42	47	140
	48%	22%	30%	100%	16%	20%	30%	34%	100%

^a voor deze analyses zijn er 5 respectievelijk 7 missende waarden

Tabel B1-5 Overzicht aantal organisaties met meer dan 30% omzet aan overige dienstverlening ten opzichte van totale kosten van de jaarrekeningcontrole

	Belasting Advies >30%	Overig advies >30%	Totaal Non-audit services (belasting en overig advies) >30%	Overig advies >10%	Overig advies >20%
<50.000	1	1	2	3	1
50.000-100.000	2	0	4	4	1
100.000-250.000	6	3	9	8	4
250.000-500.000	6	3	10	7	9
500.000-1.000.000	3	2	6	7	5
1.000.000-2.500.000	2	0	2	1	3
>2.500.000	1	0	4	4	4
Totaal	21	9	37	34	27

Deze tabel presenteert het aantal organisaties dat meer dan 30% ten opzichte van de kosten van de jaarrekeningcontrole heeft besteed aan overige dienstverlening. De derde kolom is niet de optelsom van de eerste twee kolommen, omdat afzonderlijk de diensten onder de 30%-grens blijven, maar gezamenlijk de grens van 30% kunnen overschrijden.

Bijlage 2 Inhoudsopgave bijlageboek

In het bijlageboek dat te downloaden is vanaf de website van Nyenrode Business Universiteit (www.nyenrode.nl) zijn de volgende onderdelen opgenomen:

1. De gebruikte vragenlijst
2. De lijst met gebruikte variabelen
3. Informatie over de regressieanalyse over hoogte planningsmaterialiteit (hoofdstuk 2)
4. Informatie over de regressieanalyse over verwerking controleverschillen (hoofdstuk 3)